

AI van repliek gediend?

Een verkenning van tegenmacht
vanuit maatschappelijke organisaties

Monique Steijns
i.s.m. het lectoraat Toegang tot het Recht van de Hogeschool Utrecht

---

WRR

De serie ‘Working Papers’ omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen. De verantwoordelijkheid voor de inhoud en de ingenomen standpunten berust bij de auteurs. Een overzicht van alle Working papers is te vinden op www.wrr.nl.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid

Buitenhof 34
Postbus 20004
2500 EA Den Haag
070-356 46 00
info@wrr.nl
wrr.nl

Vormgeving: Ready for take-off, Den Haag
Working Paper nummer 50

E-ISBN 978 90 832012 4 5

© Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid,
Den Haag 2021

De inhoud van deze publicatie mag (gedeeltelijk) worden gebruikt en overgenomen voor niet-commerciële doeleinden. De inhoud mag daarbij niet veranderen. Citaten moeten altijd aangegeven zijn.

AI van repliek gediend?

Een verkenning van tegenmacht
vanuit maatschappelijke organisaties

Monique Steijns

Dankwoord

Ik ben aan dit onderzoek begonnen vanuit een sterk gevoel van engagement. Als jurist, onderzoeker en mensenrechtenverdediger voerde ik lange gesprekken met Lector Quirine Eijkman van de Hogeschool Utrecht over de impact die artificiële intelligentie (AI) zou kunnen hebben op het leven van kwetsbare groepen in de samenleving. Al snel ontstond het idee om in samenwerking met het lectoraat Toegang tot het Recht van de Hogeschool Utrecht te onderzoeken in hoeverre organisaties die de rechten van deze groepen beschermen, zich bewust zijn van de omwenteling die deze technologie in de samenleving teweeg zal brengen. Dankzij mijn lidmaatschap van de projectgroep 'AI en publieke waarden' van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) kreeg ik de ruimte om hier verder over na te denken. Collega's uit de projectgroep hebben eerdere versies van dit Working Paper becommentarieerd, waaronder Corien Prins en Haroon Sheikh. Dankbaar ben ik voor alle suggesties, overpeinzingen en waardevolle opmerkingen die deze Working Paper beter hebben gemaakt. In het bijzonder dank ik collega Erik Schrijvers, die merkbaar belangstelling heeft getoond voor de totstandkoming van dit Working Paper en daartoe op een altijd opbouwende wijze tijd heeft geïnvesteerd in de begeleiding ervan. Tot slot gaat mijn dank uit naar Quirine Eijkman die mij niet alleen inspireerde en aanmoedigde om dit Working Paper te schrijven maar ook een deel van de begeleiding voor haar rekening heeft genomen en steeds op een constructieve wijze is blijven meedenken over dit onderzoek.

Inhoud

	Dankwoord	4
	Samenvatting	7
	Ten geleide	9
1	Inleiding	10
1.1	Vooraf	10
1.2	Problemen met AI	10
1.3	AI-gebruik door de overheid	11
1.4	Maatschappelijke organisaties & tegenmacht	12
1.5	Doelstelling	14
1.6	Onderzoeksvragen, aanpak en opzet	15
2	Tegenmacht in historisch perspectief	17
2.1	Inleiding	17
2.2	De industriële revolutie & de vorming van tegenmacht	17
2.3	Drie strategieën van tegenmacht tijdens de industriële revolutie	22
2.4	Effecten van tegenmacht tijdens de industriële revolutie	24
2.5	Kernenergie & de vorming van tegenmacht	26
2.6	Vier strategieën van tegenmacht bij kernenergie	30
2.7	Effecten van tegenmacht bij kernenergie	32
2.8	Internet & de vorming van tegenmacht	34
2.9	Drie strategieën van tegenmacht bij internet	38
2.10	Effecten van tegenmacht bij internet	41
2.11	Componenten van tegenmacht bij internet	42
2.12	Strategieën die bijdragen aan tegenmacht	43
2.13	Kernpunten tegenmacht in historisch perspectief	44
3	Maatschappelijke organisaties haken aan bij AI	45
3.1	Inleiding	45
3.2	Typen maatschappelijke organisaties	45
3.3	Traditionele maatschappelijke organisaties	47
3.4	Mensenrechtenorganisaties	54
3.5	Digitalerechten- en privacyorganisaties	60
3.6	Kernpunten maatschappelijke organisaties raken aangehaakt bij AI	67

4	Positioneren	68
4.1	Inleiding	68
4.2	Strategieën die bijdragen aan de vorming van tegenmacht	68
4.3	Tegenmacht bij traditionele maatschappelijke organisaties	69
4.4	Tegenmacht bij mensenrechtenorganisaties	73
4.5	Tegenmacht vanuit digitalerechten- en privacyorganisaties	78
4.6	Digitalerechten- en privacyorganisaties versus traditionele maatschappelijke organisaties	83
4.7	Conclusie	84
4.8	Kernpunten bij positioneren	85
5	AI van repleik gediend?	86
5.1	Bevindingen	86
5.2	Beschouwing	87
5.3	Suggesties om tegenmacht te versterken	90
	Geraadpleegde literatuur	93
	Bijlage Lijst Met Geïnterviewden	101

Samenvatting

Op een steeds groter aantal terreinen in de samenleving wordt artificiële intelligentie (AI) ingezet. Enkele voorbeelden zijn Netflix, Spotify, chatbots bij consumentendiensten, scanauto's, gezichtsherkenning, surveillance, *predictive policing* en autonome beslissystemen. Bij dit gebruik komen regelmatig problemen naar voren. Wereldwijd trekken bestaande en nieuwe maatschappelijke organisaties zich die problemen aan en stellen deze zich kritisch op ten aanzien van de ontwikkeling van AI. In deze Working Paper verkennen we of er ook in Nederland maatschappelijke organisaties zijn die AI dergelijke tegenmacht bieden. Om inzicht te krijgen in de posities die maatschappelijke organisaties kunnen innemen ten opzichte van een nieuwe technologie als AI, kijken we naar drie eerdere periodes waarin zich een technologische transitie voordoet: de industriële revolutie, de opkomst van kernenergie en de opkomst van het internet. Op basis daarvan onderscheiden we verschillende componenten die vorm kunnen geven aan de tegenmacht bij AI. Deze componenten brengen we onder in drie verschillende clusters, namelijk 1) verzet & protest, 2) meebewegen, meedenken & bijsturen en 3) confronteren & controleren. Daarnaast kijken we naar ontwikkelingen die bijdragen aan de wijze waarop tegenmacht vorm krijgt. Vervolgens onderzoeken we bij drie typen maatschappelijke organisaties of deze tegenmacht bieden aan AI.

Wanneer het gaat om AI, vormt zich bij maatschappelijke organisaties in Nederland enige tegenmacht, zo is onze conclusie. We zien echter ook een gemengd beeld: sommige maatschappelijke organisaties ontplooiën initiatieven en activiteiten en stimuleren ontwikkelingen die tegenmacht vormen, terwijl andere maatschappelijke organisaties dat niet doen. Vooral de mensenrechtenorganisaties en de digitalerechten- en privacyorganisaties zitten redelijk goed in de materie waar het AI betreft. Dit is anders bij de traditionele maatschappelijke organisaties, die AI nog niet goed op het netvlies hebben.

Tegelijkertijd zijn er zowel drempels als kansen om tegenmacht bij maatschappelijke organisaties te versterken. Voor deze kansen formuleren we een aantal aandachtspunten en suggesties die zowel gericht zijn aan de maatschappelijke organisaties als aan de overheid en de uitvoeringsorganisaties die gebruik maken van AI-toepassingen. Namelijk: Zorg voor meer bewustwording bij traditionele maatschappelijke organisaties, zorg voor samenwerking tussen verschillende typen maatschappelijke organisaties, en bied als overheid ondersteuning hierbij.

Ten geleide

WRR Working Paper *AI van replek gediend? Een verkenning van tegenmacht vanuit maatschappelijke organisaties* is geschreven door Monique Steijns, in samenwerking met het Lectoraat Toegang tot het Recht, Hogeschool Utrecht.

In deze Working Paper wordt op basis van interviews verkend hoe verschillende categorieën maatschappelijke organisaties in Nederland zich verhouden tot de problemen die artificiële intelligentie (AI) met zich meebrengt, zoals discriminatie en uitsluiting. De Working Paper is afgerond op 1 september 2021.

De serie ‘Working Papers’ omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen. De verantwoordelijkheid voor de inhoud berust bij de auteurs.

Prof. mr. J.E.J. (Corien) Prins

Prof. dr. F.W.A. (Frans) Brom

1 Inleiding

1.1 Vooraf

De stem van maatschappelijke organisaties is onmisbaar voor de wijze waarop AI vorm krijgt in de samenleving. In deze Working Paper verkennen we of er in Nederland maatschappelijke organisaties zijn die tegenmacht bieden aan de ontwikkeling en toepassing van artificiële intelligentie (AI). Een algemeen geaccepteerde definitie van AI is nog niet voorhanden. Voor deze paper gaan wij uit van de definitie die de High-Level Expert Group on AI (AI HLEG)¹ van de Europese Unie in 2019 aan de technologie gaf, namelijk: AI betreft systemen die intelligent gedrag tentoonstellen door hun omgeving te analyseren en acties te ondernemen – met enige graad van autonomie – om specifieke doelen te bereiken.²

Over AI-systemen en de risico's die deze met zich meebrengen, bereiken ons vooral berichten vanuit de Verenigde Staten (VS), waar vanuit de samenleving geageerd wordt tegen bepaalde toepassingen van AI. Het gaat dan vaak om *social justice*-groepen die strijden voor rechtvaardigheid op het gebied van onder meer arbeid, gezondheidszorg, ras, gender en huisvesting. Volgens het Amerikaanse AI Now Institute zijn acties in toenemende mate gericht op thema's als discriminerende voorspellende politietools (*predictive policing*), gezichtsherkenning en de macht van technologiebedrijven. Eén van de meest succesvolle voorbeelden van deze acties is de inzet van verschillende organisaties (zoals huurdersgroepen en antidiscriminatieorganisaties) om tot een verbod te komen op het gebruik van AI-software voor gezichtsherkenning. De gevoerde campagnes hebben ertoe geleid dat er in verschillende steden wetten zijn ingevoerd die de inzet van deze software verbieden.³ Deze, volgens AI Now, groeiende beweging in de VS wordt voor een groot deel getrokken door maatschappelijke organisaties. In deze Working Paper stellen we daarom de vraag centraal hoe het in Nederland is gesteld met de tegenmacht rond de ontwikkeling van AI vanuit de verschillende maatschappelijke organisaties die ons land rijk is.

1.2 Problemen met AI

Deze vraag is van belang, omdat AI en de toepassing ervan tal van complicaties en problemen met zich mee kunnen brengen. Twee problemen beschouwen we in het kader van deze Working Paper als de voornaamste, te weten discriminatie en uitsluiting.

---

1 A definition of Artificial Intelligence, 2019.

2 “Artificial intelligence (AI) refers to systems that display intelligent behaviour by analysing their environment and taking actions – with some degree of autonomy – to achieve specific goals. AI-based systems can be purely software-based, acting in the virtual world (e.g. voice assistants, image analysis software, search engines, speech and face recognition systems) or AI can be embedded in hardware devices (e.g. advanced robots, autonomous cars, drones or Internet of Things applications).”

3 AI Now 2019.

Ten aanzien van de problematiek van discriminatie in combinatie met AI stelt Gangadharan dat algoritmische discriminatie één van de meest cruciale onderwerpen is geworden in de discussie over de consequenties van een intensief ‘gedatificeerde’ wereld.⁴ Deze nieuwe vorm van wat zij noemt ‘hightechdiscriminatie’ of geautomatiseerde discriminatie, bedreigt de meest kwetsbaren in de samenleving op disproportionele wijze. Meestal zijn dit degenen die zich bevinden op het snijpunt van economische en sociale marginalisering, aldus de auteur.⁵

Van uitsluiting kan sprake zijn op allerlei gebieden. In deze Working Paper richten we ons op uitsluiting in de zin dat bepaalde groepen moeilijker toegang krijgen tot sociale grondrechten en instituties. Armoede (inkomensarmoede) kan een onderdeel vormen van sociale uitsluiting. De schrijfster Eubanks waarschuwt voor wat zij noemt ‘*the digital poorhouse*’. Geautomatiseerde beslissystemen, *data mining* en voorspellende analyses zijn volgens haar vergelijkbaar met de vroegere armenhuizen en vertonen nauwe overeenkomsten met de omgang in de voorgaande eeuwen met arme mensen. Eubanks wijst erop dat van migranten, mensen van kleur, gestigmatiseerde religieuze groeperingen, seksuele minderheden, en mensen met lage inkomens meer data worden verzameld, waardoor zij vaker last zullen hebben van toezicht door dit soort systemen dan bevoordeelde groepen.⁶

1.3 AI-gebruik door de overheid

Dat AI en de toepassing ervan deze (en andere) problemen kunnen opleveren, is al lang geen theoretische kwestie meer. Ook in Nederland maken private partijen en de overheid gebruik van AI-toepassingen. Voor deze Working Paper is vooral het gebruik van AI door de overheid interessant. Maatschappelijke organisaties kunnen immers een belangrijke democratische rol spelen om dit gebruik in goede banen te leiden. Uit een onderzoek van TNO volgt dat de overheid vooral in twee domeinen veel toepassingen van AI kent. Het gaat dan om het veiligheidsdomein (criminaliteitsbestrijding) en het sociale domein (fraudebestrijding).⁷

Omdat voor AI-toepassingen geldt dat de voortschrijdende techniek voortbouwt op de bestaande technologieën en algoritmen, is het voorzienbaar dat AI in de nabije toekomst veel meer in de publieke sector zal worden gebruikt.

---

4 Gangadharan en Niklas 2019.

5 Gangadharan en Niklas 2018.

6 Eubanks 2018.

7 Veenstra et al. 2019.

Gelet op het steeds grotere AI-gebruik moeten we er rekening mee houden dat de door Gangadharan en Eubanks genoemde problemen ook in Nederland kunnen gaan spelen. Twee recente gebeurtenissen, waarbij de overheid gebruik maakte van algoritmische systemen, bevestigen dit toekomstscenario. Allereerst is dat de kinderopvangtoeslagenaffaire. Om fraude in kaart te brengen maakte de belastingdienst voor het risicosysteem van toeslagen (kinderopvang) jarenlang gebruik van algoritmen waarin het kenmerk ‘dubbele nationaliteit’ was verwerkt. De toegepaste risicomodellen en selectieregels zorgden ervoor dat ouders met een niet-Nederlandse nationaliteit en ouders met een dubbele nationaliteit, alleen al op basis daarvan, meer kans hadden om door de Belastingdienst gecontroleerd te worden. De inzet van een risicosysteem leidde zo tot een discriminatoire bejegening bij de fraudeaanpak.⁸ Het tweede voorbeeld is het Systeem Risico Indicatie (SyRI), dat het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) inzette om onder meer bijstandsfraude op te sporen. Een coalitie van eisers voerde hierbij aan dat de Staat gebruik maakt van zelflerende systemen, *deep learning* en *datamining*, op basis waarvan burgers worden ingedeeld in een risicoprofiel.⁹ Hoewel de rechter in haar overweging de feitelijke veronderstelling aannam dat op dit moment bij de inzet van SyRI geen gebruik wordt gemaakt van deep learning en datamining, was deze van oordeel dat de inzet van SyRI wel ‘past’ bij deep learning en zelflerende systemen. SyRI leidde volgens de rechter in ieder geval tot een onrechtmatig onderscheid op basis van sociaaleconomische status.¹⁰ Recent heeft dezelfde coalitie van eisers zich herenigd omdat zij kritiek hebben op het nieuwe wetsvoorstel Wet Gegevensuitwisseling in samenwerkingsverbanden (WGS) dat in september 2021 ter behandeling voor ligt in de Eerste Kamer. Dit wetsvoorstel, door de coalitie ook wel ‘Super SyRI’ genoemd, moet de gegevensverwerking door samenwerkingsverbanden van publieke en private organisaties van een adequate juridische basis voorzien. De inzet is de aanpak van fraude en ondermijning. De genoemde coalitie is bezorgd over de maatschappelijke impact die dit systeem zal hebben. De betrokken partijen vrezen dat het netwerk van de WGS voor een burger ondoorgrondelijk, onvoorzienbaar en oncontroleerbaar is. Zij stellen zich op het standpunt dat dit voorgestelde systeem nog schadelijker kan zijn dan SyRI. Deze voorbeelden tonen aan dat het noodzakelijk is om ook in Nederland aandacht te hebben voor de wijze waarop AI een plaats krijgt in de samenleving.

---

8 Kamerstuk II 2021/2021, 35 510, nr. 4 (2021). Door deze affaire is het kabinet in januari 2021 gevallen.

9 ECLI:NL:RBDHA:2020:865.

10 ECLI:NL:RBDHA:2020:865.

1.4 Maatschappelijke organisaties & tegenmacht

In de VS zijn het voor een groot deel maatschappelijke organisaties die streven naar rechtvaardigheid en gelijkheid of gelijke behandeling (*equality*), die de acties trekken rond de problemen die AI en AI-toepassingen kunnen opleveren. Dit is niet verwonderlijk omdat, zoals we zagen, AI kan raken aan de belangen en rechten die een groot aantal van deze maatschappelijke organisaties behartigen. Ook in Nederland spelen maatschappelijke organisaties een cruciale rol bij de bevordering van grondrechten en het functioneren van de democratie. Maatschappelijke organisaties geven mensen immers een stem in zaken die voor hen van belang zijn, staan houders van rechten bij, houden toezicht op de activiteiten van regeringen en parlementen, geven advies aan beleidsmakers en roepen autoriteiten ter verantwoording voor hun daden.¹¹

Het is cruciaal dat deze maatschappelijke organisaties in Nederland volwaardig betrokken zijn bij de inbedding van AI in de samenleving. In de eerste plaats omdat de problemen rond AI ook gaan raken aan de belangen die deze organisaties behartigen. Zo zal een organisatie die zich richt op de te beschermen belangen van huurders, er baat bij hebben om te weten of bepaalde huurders door de toepassing van een AI-systeem worden uitgesloten van de toewijzing van een woning. Ook de toepassing van *predictive policing* kan raken aan de belangen van maatschappelijke organisaties die zich inzetten tegen discriminatie. En wat te denken van organisaties die opkomen voor mensen in de samenleving met lage inkomens of sociale uitkeringen? Hoewel we de risico's van discriminatie en uitsluiting hier als voornaamste problematiek zien, kijken we niet uitsluitend naar de maatschappelijke organisaties die het bestrijden van discriminatie en uitsluiting als voornaamste doelstelling hebben. Het gaat bij dit onderzoek om een diversiteit aan maatschappelijke organisaties die vooral kwetsbare groepen vertegenwoordigen en waarvan verwacht mag worden dat hun achterban *ook* geraakt kan worden door de bovengenoemde problemen die AI met zich meebrengt.

Ook vanwege de rol die deze maatschappelijke organisaties vervullen bij de instandhouding van een gezonde democratie, is te verwachten dat zij een belangrijke rol op zich nemen bij de inbedding van AI in de samenleving. Maatschappelijke organisaties zijn namelijk een belangrijke speler wanneer het gaat om tegenmacht. Tegenmacht is het systeem dat in de samenleving zorgt voor *checks and balances*, anders gezegd: tegenmacht is een vorm van democratische controle. Het gaat erom dat tegenover macht een andere macht staat. Een goede democratische gedachtewisseling is daarbij essentieel. Zo stelt de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) dat het voor een goede democratische

gedachtewisseling van belang is dat machthebbers blijvend kunnen worden weersproken. Dit vereist dat in de democratische gedachtewisseling tegenmachten worden georganiseerd.¹² In haar proefschrift *Bronnen van Legitimiteit* stelt Bokhorst dat er naast het politieke systeem behoefte is aan maatschappelijke tegenmacht om de politieke macht scherp te houden.¹³ Zo kunnen burgerorganisaties het handelen van publieke functionarissen actief monitoren, waakzaam volgen en bijdragen aan preventie en publieke oordeelsvorming.¹⁴ In deze Working Paper doelen we met de term ‘tegenmacht’ dus niet op feitelijk gedrag in de zin van ‘ergens tegen zijn’, maar op het systeem dat in de samenleving zorgt voor *checks and balances*, waarbij tegenmacht ook een constructieve component bevat.

Betrokkenheid van maatschappelijke organisaties in het geval van een nieuwe technologie als AI mogen we dus niet alleen verwachten gezien de belangen die zij behartigen, maar is ook onontbeerlijk om AI een democratisch verantwoorde plek in de samenleving te kunnen geven. Deze rol, als hoeder van een gezonde democratie door tegenmacht te tonen, hebben maatschappelijke organisaties in het verleden ook gespeeld bij eerdere technologische transitie, zoals de industrialisatie en de opkomst van het internet.

1.5 Doelstelling

Met dit onderzoek willen we de positie verkennen die maatschappelijke organisaties in Nederland innemen ten opzichte van AI. De keuze om in deze Working Paper tegenmacht vanuit de maatschappelijke organisaties te verkennen is erin gelegen dat deze organisaties in de samenleving een belangrijke rol spelen. Niet alleen agenderen zij problemen waar in de samenleving soms nog niet veel aandacht voor is, maar ook beïnvloeden ze steeds vaker het publieke debat.¹⁵ Zij vertegenwoordigen de stem van gemarginaliseerde groepen in de samenleving en van groepen die een zwakkere positie hebben, zoals consumenten en werknemers. Een andere reden voor deze keuze is dat verschillende wetenschappelijke instituten en wetenschappers ertoe hebben opgeroepen om het maatschappelijk middenveld te betrekken bij technologie en digitalisering, dan wel hen hiervoor beter te equiperen en tegenmacht te organiseren. Dit strookt met het gegeven dat maatschappelijke organisaties in de democratische samenleving een rol hebben die zorgt voor *checks and balances*. Illustratief hiervoor is het Rathenau Instituut, dat al in 2017 benadrukte dat er blinde vlekken zijn bij het organiseren van een kritisch maatschappelijk tegengeluid in het kader van

---

12 ROB 2019: 52.

13 Bokhorst 2014: 32

14 Bokhorst 2014: 114.

15 De Boer 2020: 36.

AI en robotica als het gaat om de bescherming van fundamentele rechten. Om die reden is het volgens het Rathenau Instituut nodig om het maatschappelijk middenveld te versterken.¹⁶

Over tegenmacht in relatie tot AI en in het bijzonder over tegenmacht vanuit het perspectief van de maatschappelijke organisaties zelf bestaat in Nederland echter nog nauwelijks onderzoek. We weten daarom nog maar weinig over de huidige betrokkenheid van maatschappelijke organisaties bij de transitie naar een samenleving waarin AI op grote schaal gebruikt gaat worden. Dit maakt het lastig om de oproep van het Rathenau Instituut in de praktijk te brengen. Door te verkennen welke posities maatschappelijke organisaties momenteel innemen ten opzichte van AI, willen we met dit onderzoek meer inzicht bieden in de stand van zaken, en enkele handvatten aanreiken om die tegenmacht te versterken.

1.6 Onderzoeksvragen, aanpak en opzet

De volgende onderzoeksvragen staan centraal in deze Working Paper.

Hoofdvraag

Bieden de in Nederland actieve maatschappelijke organisaties tegenmacht aan de ontwikkeling en toepassing van AI? En, zo ja, hoe manifesteert deze tegenmacht zich?

Deze hoofdvraag werken we uit door de volgende deelvragen (a) en (b) te beantwoorden:

- a. *Hoe wordt tegenmacht gevormd en welke componenten en strategieën zijn daarbij te onderscheiden?*
- b. *Op welke wijze positioneren maatschappelijke organisaties in Nederland zich ten opzichte van de huidige ontwikkeling van AI?*

Voor een antwoord op deelvraag (a) gaan we te rade bij eerdere technologische transitie: de periode van de industriële revolutie, de jaren zeventig waarin kernenergie een grote kwestie was, en de introductie van het internet. Het doel van deze historische vergelijking is om te leren op welke wijze tegenmacht vorm kreeg, welke actoren daarbij een rol speelden en welke strategieën daarbij relevant waren. Dit alles staat centraal in hoofdstuk 2.

Voor een antwoord op deelvraag (b) verkennen we vervolgens hoe en in welke mate maatschappelijke organisaties in Nederland zijn aangehaakt bij de ontwikkeling van AI. Dat doen we in twee stappen. Hoofdstuk 3 biedt een op kwalitatief onderzoek gebaseerd overzicht van de stand van zaken in Nederland.

Deze onderzoeksmethode is vooral beschrijvend van aard. Hiervoor hebben we open interviews afgenomen met vertegenwoordigers van negentien maatschappelijke organisaties. Voor achtergrondonderzoek zijn ook gesprekken gevoerd met negen wetenschappers en vier kunstenaars die zich kritisch geïnteresseerd verhouden tot AI. De interviews vonden grotendeels plaats in de periode september 2020 tot en met november 2020. De groep maatschappelijke organisaties vertegenwoordigt zoveel mogelijk verschillende domeinen. Omdat de voornaamste problemen met AI zich momenteel voor lijken te doen op het vlak van discriminatie en (sociale) uitsluiting, hebben we maatschappelijke organisaties benaderd die zich met deze problematiek bezighouden. Tegelijkertijd hebben we ook breder gekeken naar andere maatschappelijke organisaties, zoals vrouwenorganisaties, organisaties die zich toeleggen op de problematiek van vluchtelingen, en mensenrechtenorganisaties.

Daarnaast hebben we de maatschappelijke organisaties benaderd die betrokken zijn geweest bij de rechtszaak rondom SyRI, en een aantal organisaties geïnterviewd die zich met name bezighouden met privacy en rechten in de digitale context. De omvang van het onderzoek is daarbij mede bepaald door de bereidheid van de geselecteerde organisaties om deel te nemen aan de interviews.

De interviews hebben telkens plaatsgevonden met één of meerdere personen. Over het algemeen duurde een interview een uur. Aan de geïnterviewden is gevraagd om hun antwoorden te verduidelijken en te onderbouwen. Zij kregen tijdens het interview om en nabij tien vragen voorgelegd. Achteraf zijn de interviews geanalyseerd middels de deductieve methode. Daarbij onderzochten we eerst in grote lijnen of geïnterviewden zich bewust zijn van de thematiek, daarna of ze op het vizier hebben op wat AI betekent voor de belangen die ze behartigen, en tot slot of ze acties ondernemen op dit vlak en, zo ja, welke.

In hoofdstuk 4 analyseren we vervolgens hoe maatschappelijke organisaties zich positioneren ten opzichte van AI. Hier maken we gebruik van de in hoofdstuk 2 geïdentificeerde inzichten met betrekking tot de wijze waarop tegenmacht in de loop der tijd vorm heeft gekregen. Hoofdstuk 4 leunt ook op eigen onderzoek naar de betrokkenheid van maatschappelijke organisaties.

In hoofdstuk 5 presenteren we tot slot de conclusies van het onderzoek en reflecteren we daarop. We eindigen met drie suggesties om de positie van maatschappelijke organisaties als tegenmacht voor AI te versterken.

2 Tegenmacht in historisch perspectief

2.1 Inleiding

Het is niet voor het eerst dat de Nederlandse samenleving met een grote nieuwe technologie wordt geconfronteerd. Daarbij heeft zich vanuit de samenleving steeds een tegenmacht gevormd, met invloedrijke maatschappelijke initiatieven en acties. In dit hoofdstuk gaan we na welke groepen in de samenleving daarbij een rol hebben gespeeld. We kijken in dat verband naar de initiatieven en activiteiten die uiteindelijk tot de vorming van tegenmacht hebben geleid, naar de strategieën die daaraan hebben bijgedragen en naar de effecten en veranderingen die de tegenmacht teweeg heeft gebracht.

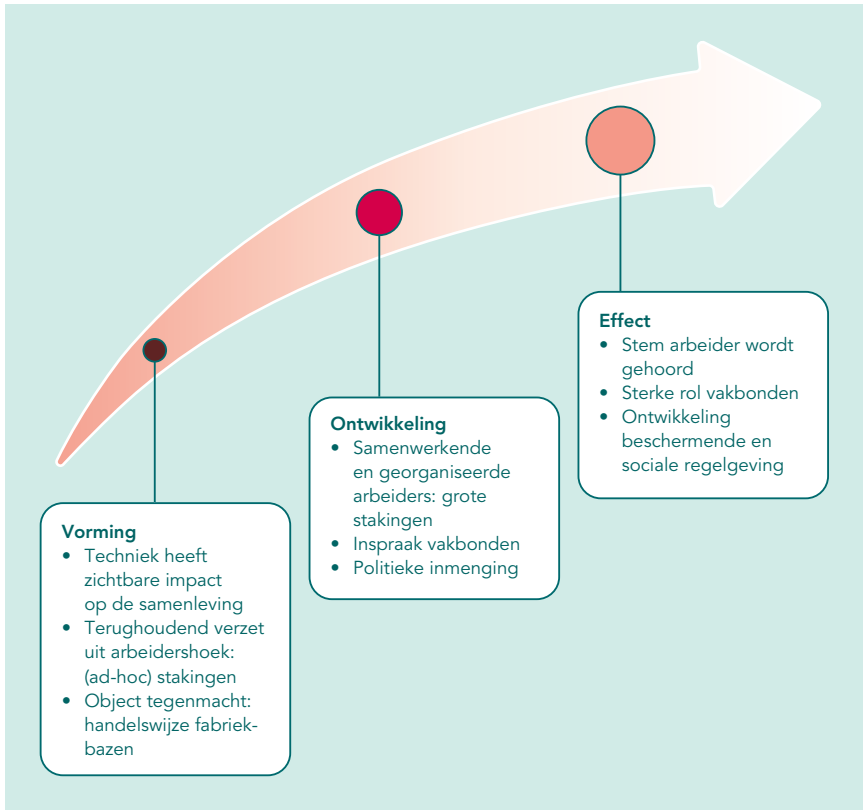
We verkennen drie transitieperiodes: de industriële revolutie, de opkomst van kernenergie in de jaren zeventig, en de opkomst van het internet. De nieuwe technologieën die in deze periodes opkomen, hebben een grote impact op de samenleving, ofwel dragen een grote maatschappelijke belofte in zich. Tegen de achtergrond van de wijze waarop tegenmacht zich in deze periodes manifesteert, kunnen we in de volgende hoofdstukken nagaan of zich in de huidige transitieperiode in Nederland tegenmacht voordoet. In dit hoofdstuk willen we geen allesomvattende weergave geven van de verschillende transitieperiodes, maar een aantal patronen ontwaren die kunnen dienen als aanknopingspunten voor de wijze waarop tegenmacht vorm kan krijgen.

2.2 De industriële revolutie & de vorming van tegenmacht

Eén van de grootste technologische transitieperiodes in de geschiedenis tot nu toe is de industriële revolutie. Vanaf de laatste helft van de achttiende eeuw maken verschillende Europese landen een snelle en grootscheepse industrialisatie door.¹⁷ Nieuwe technieken zijn de drijvende krachten achter deze baanbrekende transformatie, met onder meer de uitvinding van de stoommachine en van machines voor het bewerken van katoen. In Nederland, met uitzondering van Maastricht, komt de industrialisatie later op gang dan in bijvoorbeeld Groot-Brittannië (1750) en België (1799). Pas rond 1890 wordt de industrialisatie hier op grote schaal ingevoerd.¹⁸ Niettemin worden nieuwe uitvindingen en technieken, zoals machines, al voor die tijd in Nederland ingezet om de productie in de landbouw flink te vergroten. Tijdens de industriële revolutie wordt daardoor een nieuw tijdperk gecreëerd en verandert de sociale, culturele en politieke situatie.

Figuur 2.1 vat de vorming, de ontwikkeling en het effect van tegenmacht tijdens de industriële revolutie samen. Hieronder komen deze uitgebreid aan de orde.

Figuur 2.1 Vorming, ontwikkeling en effect van tegenmacht tijdens de industriële revolutie

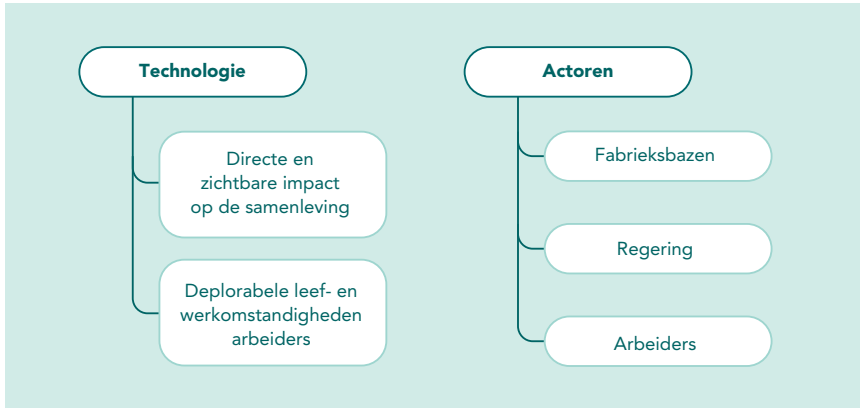
2.2.1 Impact van nieuwe technologie tijdens de industriële revolutie

De industriële revolutie leidt een periode in van (wereldwijde) technologische vooruitgang. De nieuwe uitvindingen en technieken – machines – die in deze periode worden ontwikkeld, zorgen voor een toename van de productie en de consumptie. De consumptie is vooral voor diegenen die zich dat kunnen veroorloven. Door de inzet van machines verdwijnt een groot deel van het menselijke ambacht langzaam maar zeker naar de fabrieken, die als paddenstoelen uit de grond schieten. Terugkijkend op deze periode kunnen we stellen dat drie actoren aanvankelijk een rol spelen bij de impact die de nieuwe uitvindingen en technieken hebben op de samenleving.

Allereerst zijn het de fabriekseigenaren die een aanjagende rol vervullen bij de inbedding van de nieuwe technieken. Deze vroege industriëlen zien hun rendement met behulp van de ontwikkelde machines rap stijgen. De vraag naar consumptiegoederen is hoog, waardoor de productiedrift toeneemt. Doordat steeds meer ambachten worden overgenomen door nieuwe uitvindingen en technieken, ontstaat een overschot aan goedkope arbeidskrachten. De fabriekseigenaren gebruiken hen op grote schaal als brandstof voor het productieproces.

Een tweede actor in deze periode is de overheid (regering). Tijdens de industriële revolutie is de economie gebaseerd op de doctrine van *laissez-faire*, namelijk vrijhandel zonder inmenging van de overheid. Volgens deze leer hebben fabriekseigenaren alle ruimte om de arbeidsomstandigheden zo te regelen als zij wensen. De overheid houdt zich daarbij op de achtergrond, al zullen we in de volgende paragraaf zien dat zij op bepaalde momenten toch ingrijpt. Bijvoorbeeld wanneer het productieproces dreigt stil te vallen.

Een significante derde actor in deze periode zijn de arbeiders. De nieuwe uitvindingen en technieken hebben namelijk in hoge mate impact op het bestaansrecht van deze groep. In veel opzichten is de industriële revolutie met de introductie van alle nieuwe technieken dan ook een ontwrichtende tijd voor de werk- en leefomstandigheden van arbeiders. Door de nieuwe machines worden vakmanschap en ambacht niet langer gezien als het arbeidskapitaal. De productiedrift van de fabriekseigenaren zorgt ervoor dat mannen, vrouwen en kinderen massaal in fabrieken gaan werken. De omstandigheden waarin zij het werk moeten doen, zijn veelal miserabel. De fabriekseigenaren proberen de productiekosten zo laag mogelijk te houden ten laste van hun werknemers, die vaak zestien uur per dag om werken hun gezinnen van de honger te redden, en dat ook nog eens doen in gevaarlijke en onhygiënische omstandigheden. In sommige fabrieken is twee derde van de arbeiders kind en de lonen zijn dermate laag dat een goede maaltijd en een behoorlijke huisvesting vaak geen optie zijn. De kloof tussen arm en rijk neemt hierdoor in snel tempo verder toe, hetgeen ook de ongelijkheid tussen burgers aanzienlijk versterkt.

Figuur 2.2 Industriële revolutie: impact technologie en actoren

De nieuwe technologie die tijdens de industriële revolutie zijn intrede doet, heeft onmiskenbaar een enorme impact op de samenleving. De genoemde drie actoren hebben daarbij ieder een eigen rol die deze impact zichtbaar maakt: de productiedrift van de fabriekseigenaren, de *laissez-faire*-houding van de overheid en een grote groep burgers die direct in hun bestaansrecht worden geraakt.

Figuur 2.2 vat samen wat tijdens de industriële revolutie de impact is van technologie en welke actoren betrokken zijn.

2.2.2 Eerste contouren van tegenmacht

Met de inbedding van de machine ontstaat tegelijkertijd een consumptiemaatschappij en een arbeidersproletariaat. De beklagenswaardige werk- en leefomstandigheden van deze laatste groep zorgen langzaam maar zeker voor een toenemend gevoel van misbehagen. Het is dan ook bij dit arbeidersproletariaat dat de eerste contouren van tegenmacht zich vormen. Uiteindelijk zijn de ellendige positie en werk- en leefomstandigheden van de arbeider de prikkels die de voorwaarden scheppen voor tegenmacht in deze periode.¹⁹

Instituties waar arbeiders met hun problemen terecht kunnen, zijn in deze tijd schaars. In 1866 wordt, ondanks een verbod, de eerste vakbond opgericht, namelijk de Algemeene Nederlandsche Typografenbond (ANTB), voorloper van de FNV. Het recht tot vereniging en vergadering wordt al in 1848 opgenomen in de Grondwet maar wordt slechts mondjesmaat toegestaan. Daardoor bestaan er al voor 1866 lokale vakverenigingen, die zich echter op de vlakte houden. De vakverenigingen hebben behalve kennisoverdracht vooral de functie om

onderlinge zorg te dragen voor beroepsgenoten bij ziekte of overlijden, enigszins vergelijkbaar met de gilden voordat Napoleon deze afschafte. Ook geldt een stakingsverbod, waardoor deze vorm van verzet formeel tot 1872 verboden is. Een dergelijk verbod betreft ook de onderlinge ‘samenspanning’ om te ijveren voor een hoger loon. Deze verboden en de afwezigheid van beschermende regelgeving voor werknemers maken dat fabriekseigenaren ondertussen vrij spel hebben. Zij kunnen immers putten uit een arsenaal aan goedkope arbeidskrachten, en wie het waagt om te klagen of zich aan te sluiten bij een vakbond, wordt zonder pardon ontslagen.²⁰

Hoewel het in deze tijd verboden is om vakbonden op te richten en werk te weigeren, maken arbeiders toch steeds vaker gebruik van dit middel van verzet. We kunnen misschien wel zeggen dat de eerste zichtbare contouren waarmee tegenmacht in deze periode vorm krijgt, bestaan uit verzet en protest door ongehoorzaamheid van de arbeider. Bij gebrek aan opties om hun leefomstandigheden te verbeteren gehoorzamen zij steeds minder aan de geldende verboden. Ze weigeren in toenemende mate om werk te verrichten en eisen betere lonen en minder lange werkdagen. Stakingen komen steeds vaker voor. Kenmerkend voor een staking is dat loonafhankelijken tijdelijk weigeren om verder te werken, hetzij met de bedoeling dat hun eisen worden ingewilligd, hetzij als uiting van protest.²¹

In sommige gevallen worden de stakingen georganiseerd door arbeidsorganisaties en in andere gevallen vinden deze spontaan plaats. Het weigeren van werk wordt echter streng afgestraft, onder andere door het inhouden van loon, door ontslag en in sommige gevallen zelfs door gevangenisstraf.²²

2.2.3 Het object van tegenmacht tijdens de industriële revolutie

Verzet en protest door ongehoorzaamheid van arbeiders zijn de eerste signalen van de vorming van tegenmacht. Vaak wordt gedacht dat het verzet van de arbeiders tijdens de industriële revolutie te maken heeft met een directe vijandigheid tegen technologische vooruitgang. Het object van de tegenmacht zou dan de technologie zelf zijn. Zo worden bijvoorbeeld de Luddieten – fabriekswerkers die in opstand komen tegen de mechanisering van de arbeid – makkelijk weggezet als achterlijke, belemmerende actoren die ongeschikt zijn om de voordelen te zien van technische vooruitgang tijdens de industriële revolutie.²³

---

20 Er bestaat in de jaren vanaf 1872 dus stakingsvrijheid, maar verder is er niets geregeld. Tot 1888, als de Code Pénal wordt vervangen door het Wetboek van Strafrecht, bestaat nog wel een strafbaarstelling van inbreuk op andermans vrijheid om te arbeiden. Zie De Rooy 2002: 44.

21 Van der Velden 2009: 24.

22 De Rooy 2002.

23 Randall 1995: 57.

Verschillende historici wijzen echter ook op het verzet als symptoom van andere problemen, zoals een slechte economische positie.²⁴ Volgens Randall is de cruciale factor voor het verzet van arbeiders dan ook de structuur van het werk en de impact die de machine heeft op hun autonomie.

Deze observatie is ook te maken bij het verzet van de Nederlandse arbeider tijdens de industriële revolutie. De tegenmacht die dan vorm krijgt, richt zich niet zozeer tegen de nieuwe technologie zelf, maar vooral tegen de slechte werk- en leefomstandigheden waardoor zij volledig afhankelijk zijn van de fabrieks-eigenaren. De schade die arbeiders ondervinden, komt in beginsel immers niet rechtstreeks voort uit de nieuwe uitvindingen en technieken. Eerder is er sprake van een indirect nadeel. Het is namelijk de wijze waarop fabriekseigenaren deze nieuwe technieken inzetten om hun productie te verhogen, die zichtbaar schade oplevert voor het bestaansrecht van de arbeider. De grote stakingen en het boycotten van fabriekseigenaren die later volgen, tonen aan dat de tegenmacht zich vooral daarop richt. We gaan hier in de volgende paragraaf verder op in.

2.3 Drie strategieën van tegenmacht tijdens de industriële revolutie

Tegenmacht krijgt vorm door een samenspel van factoren. Enerzijds zijn dat bijvoorbeeld concrete acties zoals verzet en protest die we hierboven hebben gesignaleerd. Anderzijds ontstaan daardoor ook weer nieuwe mogelijkheden, die van invloed zijn op de wijze waarop tegenmacht vorm krijgt. Ze leiden vaak weer tot nieuwe initiatieven en acties. Er ontstaan met andere woorden nieuwe strategieën die bijdragen aan een betere vorm van actievoeren of die bepaalde problemen nog prominenter helpen agenderen. We bespreken er hier drie: samenwerking, inspraak en politieke inmenging.

2.3.1 Samenwerking van arbeiders

Een eerste observatie is dat de eerste acties van ongehoorzaamheid en protest in het begin van de twintigste eeuw mede door de grote Spoorwegstaking leiden tot een volgende stap, namelijk samenwerking tussen arbeiders. Op 26 januari 1903 breekt, uit solidariteit met stakende havenarbeiders, een massale staking uit waarbij spoorwegarbeiders over het hele land het werk neerleggen. Deze spoorwegstaking brengt, ondanks bestaande onenigheid tussen verschillende vakbonden, een grote solidariteit op gang. Verschillende arbeiders sluiten zich uit een saamhorigheidsgevoel aan bij het personeel dat de staking is begonnen. Deze solidariteit resulteert in een goedwerkende samenwerking tussen de arbeiders. Eerst leggen arbeiders in de havens van Amsterdam het werk neer, waarna de rest van het land volgt.

Deze staking betreft een normaal arbeidsconflict in de Amsterdamse haven, maar de solidariteit van het spoorwegpersoneel en de eensgezindheid waarmee de arbeiders strijd voeren leiden tot een paniecreactie onder de behoudende krachten in de samenleving.²⁵ Voor fabriekseigenaren en politici wordt het met deze staking namelijk pijnlijk duidelijk dat arbeiders met goed georganiseerd verzet en samenwerking in staat zijn de gehele productie stil te leggen. De getroffen spoorwegbedrijven willigen (in eerste instantie) de eis van de arbeiders voor een hoger arbeidsloon in. Nu duidelijk is dat de factor samenwerking de arbeidersbeweging krachtiger maakt, neemt de bereidwilligheid van ook andere arbeidersverenigingen en vakbonden toe om in te zetten op onderlinge coöperatie.²⁶

2.3.2 Inspraak van vakbonden

De spoorwegstakingen van 1903 fungeren als een keerpunt in de ontwikkeling van de vakbonden. De eerste staking begint spontaan, maar het mislukken van een tweede staking maakt duidelijk dat de arbeiders hun directe belangen beter veilig kunnen stellen in hecht en centralistisch georganiseerde bonden.²⁷ Hiermee verandert de houding van de fabriekseigenaren ten opzichte van hun werknemers. Zij zwichten voor de eisen van de spoorwegarbeiders onder de dreiging dat deze het gehele productieproces zullen stilleggen. Deze vroege industriële komen daarmee machteloos te staan ten opzichte van een grote samenwerking tussen de arbeiders en kunnen niet anders dan het loon van de stakende arbeiders verhogen, de arbeidstijden verkorten en de vakorganisaties erkennen. Dit laatste leidt ertoe dat arbeiders langzaam maar zeker inspraak krijgen in de wijze waarop de werkomstandigheden worden georganiseerd. Zaken als loon en arbeidstijden worden langzaam maar geleidelijk aan onderwerp van onderhandelingen. Dit biedt de mogelijkheid om bij te sturen en leidt later in het proces uiteindelijk tot de invoering van nieuwe regelgeving en een betere uitvoering van bestaande wetten.²⁸

2.3.3 Politieke inmenging

Een derde strategie komt naar voren wanneer verschillende politici zich prominenter beginnen te mengen in de kwestie van de arbeiders. Sommige politici dragen de stakers zelfs een warm hart toe. Troelstra, Kamerlid en voorzitter van de socialistische partij SDAP, verzet zich eerst tegen dergelijke spontane acties, maar prijst nu het stakende personeel. Overigens zal hij zijn steun later weer terugtrekken, maar het debat over de stakingen en de omstandigheden

---

25 Van der Velden 2009: 50.

26 Van der Velden 2009.

27 Van der Velden 2009: 303.

28 Er is al diverse regelgeving, zoals de Armenwet uit 1854. In 1874 wordt 'Het kinderwetje van Van Houten' aangenomen, waarbij arbeid van kinderen onder de twaalf jaar in fabrieken wordt verboden. Er komt ook een Leerplichtwet (1901) voor kinderen tot twaalf jaar.

van de arbeiders loopt daarna in de verschillende partijen hoog op. Een tweede stakingspoging van havenmedewerkers eindigt uiteindelijk in het ingrijpen van de regering en de inzet van militairen.²⁹ Antirevolutionair (ARP) Kuyper stelt daags na de Spoorwegstaking namens de regering een stakingsverbod (de anti-stakingswetten) in voor ambtenaren en spoorwegpersoneel: de zogenaemde ‘Worgwetten’ van 1903.³⁰ In socialistische kring is de verbittering over de afloop van de spoorwegstakingen buitengewoon groot. Voor de arbeiders wordt Kuyper daarom vooral de man van de ‘Worgwetten’. ‘Weg met Kuyper’ is de leuze waarmee de socialisten de verkiezingsstrijd van 1905 ingaan. De afkeer van Kuyper is zo groot dat socialistische arbeiders hem massaal wegstemmen.³¹ Deze arbeiders kunnen gebruik maken van hun stemrecht omdat het kiesrecht voor mannen in de voorgaande jaren steeds verder is uitgebreid.³² Het politieke debat over de stakingen en de omstandigheden van de arbeiders leidt er uiteindelijk toe dat de overheid zich, meer dan in de negentiende eeuw, gaat bemoeien met de economie en de arbeidsverhoudingen.³³

2.4 Effecten van tegenmacht tijdens de industriële revolutie

Achteraf kunnen we stellen dat grootschalige nieuwe technieken in de periode van de industrialisatie impact hebben op de samenleving in het geheel. Als gevolg daarvan komen arbeiders in verzet en vormen zich zo de eerste contouren van tegenmacht. Dit initiële ad-hocverzet leidt vervolgens tot solidariteit onder arbeiders en grotere stakingen.

Het initiële verzet en protest middels ongehoorzaamheid en stakingen is sterk bepalend voor de ontwikkeling van tegenmacht tijdens de industriële revolutie.

Arbeiders gaan zich gezamenlijk verzetten tegen de fabriekseigenaren en de regels die de overheid oplegt. Onder de dreiging dat productieprocessen zullen worden stilgelegd, zijn fabriekseigenaren eerder geneigd te luisteren naar de eisen van de arbeiders. De vakbonden gaan zich na deze successen steeds meer en beter organiseren en worden steeds machtiger, waardoor zij kunnen pleiten voor betere regelgeving.

29 Vakbondshistorie.nl.

30 Parlement.com.

31

32

33

Naast verzet en protest middels stakingen dragen ook bepaalde strategieën bij aan de vorming van tegenmacht. Denk aan samenwerking, en bijvoorbeeld de inmenging van politici en de inspraak van arbeiders bij monde van de vakbonden. Hierdoor wordt het niet alleen mogelijk om te grijpen naar middelen als verzet en protest, maar ook om bij te sturen en bij te dragen aan betere arbeidsomstandigheden.

Een deel van onze huidige regelgeving is dan ook te danken aan de tegenmacht uit deze periode. Denk aan grondrechten zoals rechtsbijstand, werkgelegenheid en rechtszekerheid. De tegenmacht die zich in deze periode vormt, heeft aldus duidelijk effect.

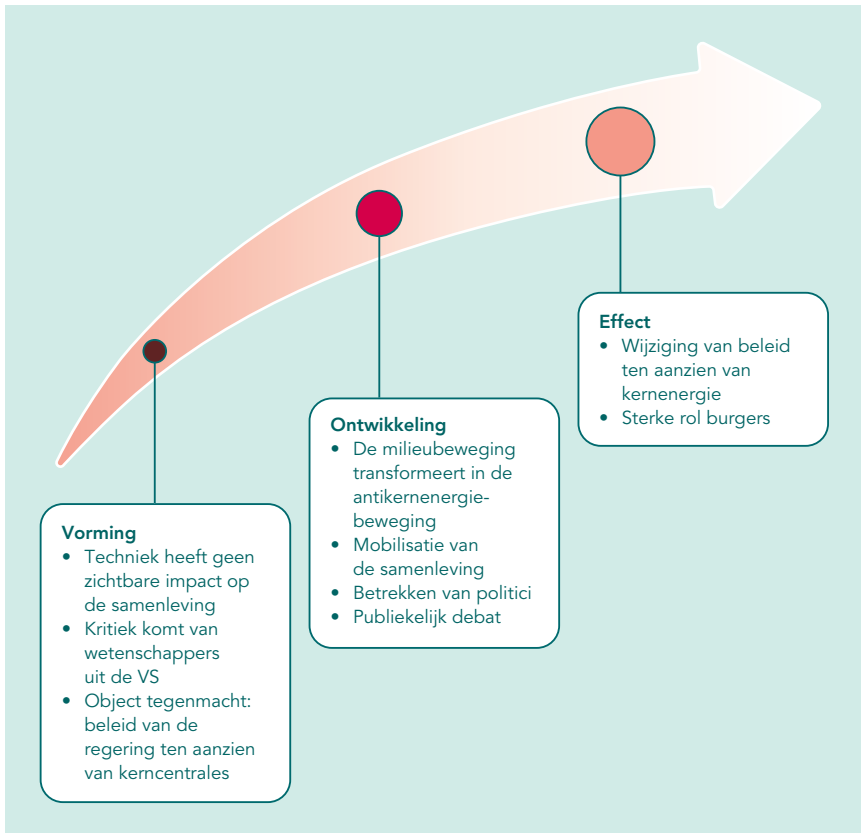
Tegenmacht krijgt in deze periode ook verder vorm doordat daarvoor in de samenleving al ondersteunende elementen aanwezig zijn.

Zo biedt het recht tot vereniging en vergadering, dat sinds 1848 in de Grondwet is opgenomen, gelegenheid voor arbeiders om zich te verenigen. Dat deze vakverenigingen oogluikend worden toegestaan zolang hun activiteiten niet verder gaan dan kennisoverdracht en onderlinge zorg, heeft niet kunnen verhinderen dat arbeiders alsnog via deze weg worden gemobiliseerd voor stakingen. Ook heeft het kiesrecht een ondersteunende rol. Hoewel het algemeen kiesrecht in deze periode nog niet bestaat, biedt de stapsgewijze uitbreiding van het kiesrecht voor mannen gelegenheid om controle uit te oefenen op de regering. Al deze elementen dragen bij aan het uiteindelijke effect, namelijk beschermende regelgeving en tal van sociale wetgeving om misstanden en ongelijkheid te voorkomen.

Industriële revolutie

Ontwikkelingen	Initiatieven en activiteiten	Ondersteunende elementen	Effecten en veranderingen
<ul style="list-style-type: none"> – Samenwerking – Inspraak – Politieke inmenging 	<ul style="list-style-type: none"> – Burgerlijke ongehoorzaamheid – Stakingen 	<ul style="list-style-type: none"> – Recht van vereniging en vergadering – Stapsgewijze uitbreiding mannenkiesrecht 	<ul style="list-style-type: none"> – Betere werkomstandigheden – Beschermende wet- en regelgeving

Figuur 2.3 Vorming, ontwikkeling en effect van tegenmacht bij de introductie van kernenergie

2.5 Kernenergie & de vorming van tegenmacht

Het verzet tegen kernenergie in de jaren zeventig is wellicht de eerste keer dat een grote technologie succesvol wordt uitgedaagd door een lange en intensieve bemoeienis uit de samenleving waar miljoenen burgers bij betrokken zijn.³⁴ Deze periode vormt dan ook een tweede bruikbare illustratie van de wijze waarop tegenmacht zich kan manifesteren. Ook hier gaat het om de introductie van een nieuwe technologische wetenschap met grote mogelijke gevolgen voor de samenleving, die om die reden felle reacties vanuit de samenleving oproept. Vanaf de jaren vijftig tot begin jaren zeventig heerst er groot optimisme over kernenergie en raakt de wereld in de ban van deze nieuwe technologie. Een technologie die, door het atoom uranium te splitsen (de zogenaemde

kernsplitsing), grote hoeveelheden energie kunnen opleveren. De in het vooruitzicht gestelde mogelijkheden kunnen, tegen de achtergrond van slinkende fossiele energievoorraden, niet op. Nederlandse prominenten, zoals de toenmalige directeur Vos van het Amsterdamse Gemeentelijk Energiebedrijf (GEB), wijzen zelfs op het belang dat deze technologische wetenschap heeft voor het menselijke bestaan.³⁵

Figuur 2.3 vat de vorming, de ontwikkeling en het effect van tegenmacht bij de introductie van kernenergie samen. Deze bespreken we hierna uitgebreider.

2.5.1 Impact van de introductie van kernenergie in de samenleving

Tijdens de industriële revolutie worden nieuwe technieken en uitvindingen ontwikkeld die de samenleving zichtbaar veranderen.³⁶ Bij de introductie van kernenergie is dit anders. De wetenschappelijke technologie die kernenergie mogelijk maakt, is in de begindagen vooral een onzichtbare technologie, los van de enkele kernreactoren die al in de jaren zestig in Nederland zijn gebouwd. Ook wordt, anders dan tijdens de industriële revolutie, door de introductie van kernenergie geen duidelijk aanwijsbare partij geraakt of benadeeld. Toch zijn ook tijdens deze periode drie actoren aanvankelijk betrokken bij de impact die deze technologische wetenschap heeft in de samenleving.

Ten eerste is dat de Nederlandse overheid, die in de jaren na de Tweede Wereldoorlog grote interesse heeft in kernenergie voor industriële ontwikkeling. Het tijdschrift *Paradigma* biedt een helder overzicht van de begintijd waarin de technologie zich in Nederland ontwikkelt.³⁷ Bij de Nederlandse overheid is dan het besef doorgedrongen dat het ‘noodzakelijk’ is nucleair onderzoek te doen omdat inmiddels ‘achterstand’ zou zijn opgelopen (met name ten opzichte van de VS).³⁸ De ontwikkeling van een kernindustrie acht de regering noodzakelijk om de economische groei te kunnen blijven stimuleren. Industriële vernieuwing is hiervoor nodig en kernsplitsing wordt beschouwd als één van de innovatieve geslaagde technologische vindingen die deze verdere groei tot in lengte van dagen kan garanderen.³⁹ Aanvankelijk stelt de overheid zich alleen op als financier voor het onderzoek naar de verrijking van uranium (het ultracentrifugeprocedé), maar in de loop van de vijftiger jaren – als de kernenergieactiviteiten toenemen – ontstaat de behoefte aan beleid en wetgeving op dit gebied. Daarvoor roept ze een hele serie adviescolleges (waarvan de

---

35 Libbenga 2017.

36 Van de Kerkhof 2018.

37 *Paradigma*, december 1977.

38 *Idem.*

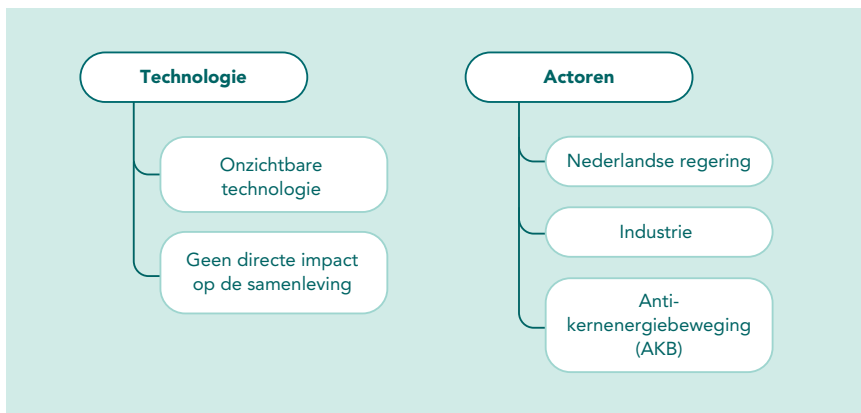
39 *Idem.*

Industriële Raad voor de Kernenergie de belangrijkste is) in het leven.⁴⁰

De industrie is een tweede speler in de beginperiode van de kernenergie. De belangstelling van de kant van deze actor voor kernenergie neemt dan toe, met name voor de commerciële aspecten van de toepassing van deze technologie. In 1959 wordt de joint venture NV NERATOOM opgericht, waarin bedrijven samenwerken om nucleaire orders binnen te halen. Industrie en overheid onderschrijven in het algemeen de wenselijkheid van de verdere ontwikkeling van een vreedzame atoomtechnologie. De kernenergielobby wijst op het grote belang van kernenergie voor voldoende economische groei, die ook nodig zou zijn om het dan heersende grote werkloosheidsvraagstuk aan te pakken.⁴¹

De derde belangrijke speler is de antikernenergiebeweging (afgekort AKB). Anders dan tijdens de industriële revolutie gaat het bij deze technologie niet om slachtoffers of groepen in de samenleving die direct worden geraakt, maar om bezorgde en 'angstige' burgers.⁴² In deze periode worden de ontwikkelingen nauwelijks belemmerd door enig protest van Nederlandse bodem. Het eerste protest is klein en zonder veel betekenis. Bij de opening van de eerste kerncentrale in Dodewaard in maart 1969 komt het enige protest bijvoorbeeld uit de hoek van een lokale visclub, die vreest dat de bouw van de centrale al hun viswater zal afsluiten van de Waal.⁴³ Ook politici zien de kerncentrales lange tijd niet als een gevaar. De AKB brengt verandering in deze visie en neemt daarin de gehele bevolking mee. Deze beweging zal uiteindelijk zeer succesvol blijken bij het weren van de verdere uitrol van kernenergie in Nederland.

Figuur 2.4 Kernenergie: impact technologie en actoren

40 Idem.

41 Idem.

42 Sale 1995: 242.

43 Geloof in kernenergie, *Andere Tijden* 2005.

Figuur 2.4 vat samen wat bij de introductie van kernenergie de impact is van de technologie en welke actoren hierbij betrokken zijn.

2.5.2 De eerste contouren van tegenmacht

Onder het motto 'Atoms for Peace' promoten overheden in 1953 de inbedding van kernenergie in de samenleving.⁴⁴ De vroegste signalen dat zich een tegenmacht rond deze technologie aan het vormen is, komen niet uit de hoek van een benadeelde groep, zoals tijdens de industriële revolutie. Dat heeft er mede mee te maken dat de technologie achter kernenergie onzichtbaar is. In eerste instantie zijn het dan ook vooral wetenschappers in de VS die vraagtekens zetten bij de ontwikkeling van kernenergie.⁴⁵ Tegen het einde van de jaren zestig groeit bij hen de twijfel over de technologie. Zo wordt in 1968 The Union of Concerned Scientists opgericht. Deze organisatie mengt zich actief in het debat over de gevaren rond kernenergie. Deze golf van kritiek neemt al snel toe, om vervolgens de Atlantische Oceaan over te steken en zich in Europa te verspreiden.⁴⁶ Het zijn de discussies uit de VS die een voedingsbodemp vinden bij de opkomende milieubeweging – in Nederland is dat de Vereniging Milieu Defensie (VMD). Deze discussies vormen uiteindelijk de bakermat voor de AKB in heel Europa.⁴⁷ Onder invloed van de Amerikaanse discussies en verontrust door de problemen rond Dodewaard, waaraan de pers uitgebreid aandacht besteedt, komt ook in Nederland een kritische beweging op gang. De zorgen gaan in deze tijd vooral over de grote gevolgen van een ramp wanneer het mis zou gaan in de grote kerncentrales, en over de vervuiling door uraniummijnbouw. Verder is er ongerustheid over (de opslag van) het radioactieve afval voor mens en milieu, vrees voor straling en de mogelijkheid dat splijtbaar materiaal zich verspreidt voor de ontwikkeling van kernwapens.⁴⁸

2.5.3 Kernenergie & het object van tegenmacht

Aanvankelijk zijn het wetenschappers die vorm geven aan de eerste contouren van tegenmacht. Tegenmacht vormt zich in eerste instantie door een kritische reflectie op de technologische wetenschap van kernenergie, vooral ten aanzien van de risico's die gepaard gaan met deze technologie *an sich*. De technologie is in zijn vorm onzichtbaar maar kritische wetenschappers verwachten een mogelijk direct nadeel voor de samenleving, zoals de straling die deze technologie voortbrengt of de kans op een nucleaire ramp.

---

44 Idem: 277.

45 Paradigma december 1977.

46 Idem: 278.

47 Paradigma december 1977.

48 Duyvendak 2015: 425.

Desondanks is het object van de tegenmacht niet alleen gericht op de technologie zelf. Net als tijdens de industriële revolutie richt deze zich ook tot de regering, namelijk tot het kabinet dat de kernenergie omarmt en het overheidsbeleid dat ze daarop baseert: het bouwen van kerncentrales. De beweging die in Nederland in verzet komt, richt zich vooral op directe acties tegen de bouw van deze centrales. Naast de technologie zelf is ook de bouw van en het beleid ten aanzien van die kerncentrales het object van de tegenmacht.

2.6 Vier strategieën van tegenmacht bij kernenergie

Ook tijdens deze periode valt een aantal strategieën op die van invloed zijn op de verdere ontwikkeling van tegenmacht: transformerende bewegingen, mobilisatie van de bevolking, het betrekken van politici en publiekelijk debat.

2.6.1 Transformerende bewegingen

Zoals gezegd, is het in eerste instantie de milieubeweging die zich vanuit milieuperspectief de problematiek rond kernenergie al snel toe-eigent. De milieubeweging is in de eerste jaren van de jaren zestig ontstaan vanuit de oudere belangengroepen voor natuurbescherming en volksgezondheid. De organisatie bestaat uit een netwerk van lokale organisaties die zich ontfermen over lokale problemen met betrekking tot luchtverontreiniging, energie en grondstoffen en de aanleg van wegen. Deze beweging is verder kritisch op het grootschalige gebruik van de technologie. De overheid tolereert de milieubeweging in enige mate, en ziet haar (afgezien van een aantal groeperingen binnen de beweging) niet als radicaal.⁴⁹ Duyvendak beschrijft hoe er vanaf 1972 steeds vaker kritische geluiden komen in de media, geluiden die aanzwellen wanneer het kabinet-Den Uyl in 1974 de bouw van drie nieuwe kerncentrales aankondigt.⁵⁰ Dit is het moment waarop kernenergie binnen de milieubeweging één van de belangrijkste thema's wordt. Hieruit ontstaat dan ook de AKB. Wanneer de maatschappelijke discussie over kernenergie naar aanleiding van de invoering van de 'Kalkar-heffing' echt goed oplaat, organiseert de AKB een eerste grote demonstratie in Kalkar. Burgers worden namelijk geacht mee te betalen aan het Nederlandse aandeel in de bouw van deze Duitse kweekreactor.⁵¹ De AKB roept burgers ertoe op de heffing niet te betalen.

De transformatie van een deel van de milieubeweging is interessant omdat vanuit een gematigde beweging een radicalere tak ontstaat die zich met grote demonstraties en andere acties specifiek richt op kernenergie als nieuwe technologische wetenschap. En die daarmee uiteindelijk succesvol zal blijken.

---

49 Van de Kerkhof, 2018: 15-16.

50 Duyvendak 2015.

51 Hellema 2012: 38.

2.6.2 Mobilisatie van de samenleving

De AKB zet in op verschillende acties. Zo schrijven veel lokale kleinere anti-kernenergiegroepen (de zogenoemde werkgroepen, die de milieubeweging eerder heeft opgezet), voortdurend uitgebreide notities aan kabinet en parlement. In 1974 weet de Bezinningsgroep Energie een fundamentele discussie met belangrijke mensen op gang te brengen over het kernenergiebeleid. In 1976 vindt de beweging 1.200 wetenschappelijke onderzoekers bereid een campagne te ondernemen om beter na te denken over de mogelijke nadelen van kernenergie en, in haar kielzog, kernwapens. Door deze acties gaat er van deze beweging een agenderende werking uit. Daarnaast is het de inzet van de beweging om bewustwording onder de bevolking te bevorderen, onder meer door intensieve informatieverstrekking en mobilisatiecampagnes, de verspreiding van buttons, ansichtkaarten, pamfletten en het schrijven van nota's over kernenergie voor het brede publiek.⁵² Burgers worden zich zo steeds meer bewust van de risico's van kernenergie, zoals radioactieve straling, veiligheid, proliferatie (verspreiding van kernwapentechnologie) en radioactief kernafval. De AKB roept ook op tot burgerlijke ongehoorzaamheid om de Kalkar-heffing niet te betalen. Hierdoor gesterkt, stappen burgers naar de rechter om te controleren of de overheid deze heffing wel zonder meer kan opleggen. Ook weigeren verschillende gemeenten maatregelen te nemen wanneer burgers de heffing niet betalen. Met al deze initiatieven en acties mobiliseert de AKB grote groepen Nederlanders, die zich uiteindelijk tegen kernenergie keren.⁵³ De beweging maakt daarnaast ook goed gebruik van haar recht op vergadering en betoging⁵⁴, en roept de bevolking op voor massale demonstraties, waar duizenden mensen aan deelnemen. De bevolking is steeds meer bereid om hiermee te laten zien dat zij geen enkel vertrouwen heeft in de kernenergieplannen van het kabinet.⁵⁵

2.6.3 De inmenging van politici

Een tweede strategie in deze periode is het betrekken van politici bij de weerstand tegen kernenergie. De AKB weet bij hen namelijk steeds ingangen te vinden. Zoals eerder genoemd, zien politici kerncentrales lange tijd niet als een gevaar; zij zijn er zelfs voorstander van. Pas als Duitsland van plan is de kweekreactor in Kalkar te bouwen, roept dit reacties op vanuit de politiek. In beginsel

---

52 Van der Beek 2013: 19-20.

53 Duyvendak en Van Huizen 1983.

54 Artikel 9 Grondwet.

55 Denk daarbij aan de Kalkar-demonstratie in 1974 en vervolgens in 1977, waar 40.000 demonstranten aanwezig zijn. De beweging plant in 1976 een autodemonstratie tegen de geplande opslag van radioactief afval in de ondergrondse zoutkoepels (CPN is hierbij betrokken). In Almelo zijn in 1978 maar liefst 50.000 mensen aanwezig die hun ongenoegen uiten tegen de uitbereiding van Urenco. In oktober 1980 en september 1981 zijn er grote acties in Dodewaard. Tienduizenden demonstranten komen op deze demonstraties af: jongeren, bejaarden, conservatieve en progressieve groeperingen uit alle landen van Europa.

speelt daarbij met name de ongemakkelijke gedachte dat Duitsland zou kunnen gaan beschikken over verrijkt uranium.⁵⁶ Bij de grote Kalkar-demonstratie die de AKB organiseert, zijn lokale politieke partijen betrokken, zoals de PvdA, CPN, PPR en SP.⁵⁷ In de Haagse politiek ontstaan inmiddels ernstige meningsverschillen over het kernenergiebeleid.⁵⁸ Het feit dat de PPR, PSP en later ook PvdA en CPN vraagtekens plaatsen bij de technologie, heeft de AKB de wind in de zeilen gegeven.⁵⁹

2.6.4 Publiek debat

Een laatste strategie die we in dit verband noemen, is inspraak. De AKB maakt hiervan goed gebruik, wat uiteindelijk ook leidt tot een groot publiek debat over kernenergie. Door lokale politici bij de beweging te betrekken, krijgt de milieubeweging op lokaal niveau inspraak, zeggenschap en invloed. Zo creëert ze de gelegenheid om mee te denken en bij te sturen. De politiek kan mede hierdoor (en gelet op alle grote massademonstraties) niet langer om de beweging heen. Het kabinet initieert daarom uiteindelijk de Brede Maatschappelijke Discussie (BMD) over kernenergie. Het wil daarmee de samenleving bij het kernenergiebeleid betrekken, al denken sommigen dat de gedachte eerder is om draagvlak onder burgers te creëren of zelfs om activisten buiten spel te zetten door de discussie te kapen.⁶⁰ Wat daar ook van zij, in de samenleving is er op dat moment al lang geen draagvlak meer voor kernenergie.

2.7 Effecten van tegenmacht bij kernenergie

Kernenergie roept grote weerstand op in de Nederlandse samenleving. De wetenschap luidt daarbij als eerste de noodklok en geeft daarmee de eerste contouren van tegenmacht vorm. Door de zorgen over kernenergie ontstaat vanuit een bestaande beweging een nieuwe, op kernenergie gerichte tak. Deze nieuwe beweging weet met een enorm arsenaal aan initiatieven en activiteiten de gehele Nederlandse bevolking te mobiliseren, en is daarbij succesvol. De overheid schaft de Kalkar-heffing af⁶¹, trekt plannen voor dumping van kernafval in, ziet af van de bouw van een aantal kerncentrales en neemt bestaande kerncentrales niet in gebruik.

---

56 Duyvendak 2015: 425. De CPN vreest bijvoorbeeld dat daarmee een atoombom geproduceerd zou kunnen worden. Zie ook Hellema 2012:38.

57 Zie ook Van de Kerkhof 2018: 17.

58 Hellema 2012: 38.

59 Duyvendak 2015: 428.

60 Idem.

61 Hellema 2012: 38.

Kortom, de AKB is geslaagd in haar weerstand tegen kernenergie en de gevaren ervan.

De AKB heeft kunnen slagen door een groot aantal succesvolle initiatieven en acties te ondernemen. Denk aan de grote massademonstraties, het oproepen tot burgerlijke ongehoorzaamheid, het opstellen van artikelen, het verspreiden van kennis onder de bevolking om deze te mobiliseren, het voeren van campagnes en petitie, het becommentariëren van beleid en het ertoe bewegen van burgers om hun recht te halen.

Uiteindelijk leidt dit alles tot een groot publiekelijk debat over kernenergie. Ook bouwt de AKB verder op eerder verworven rechten.

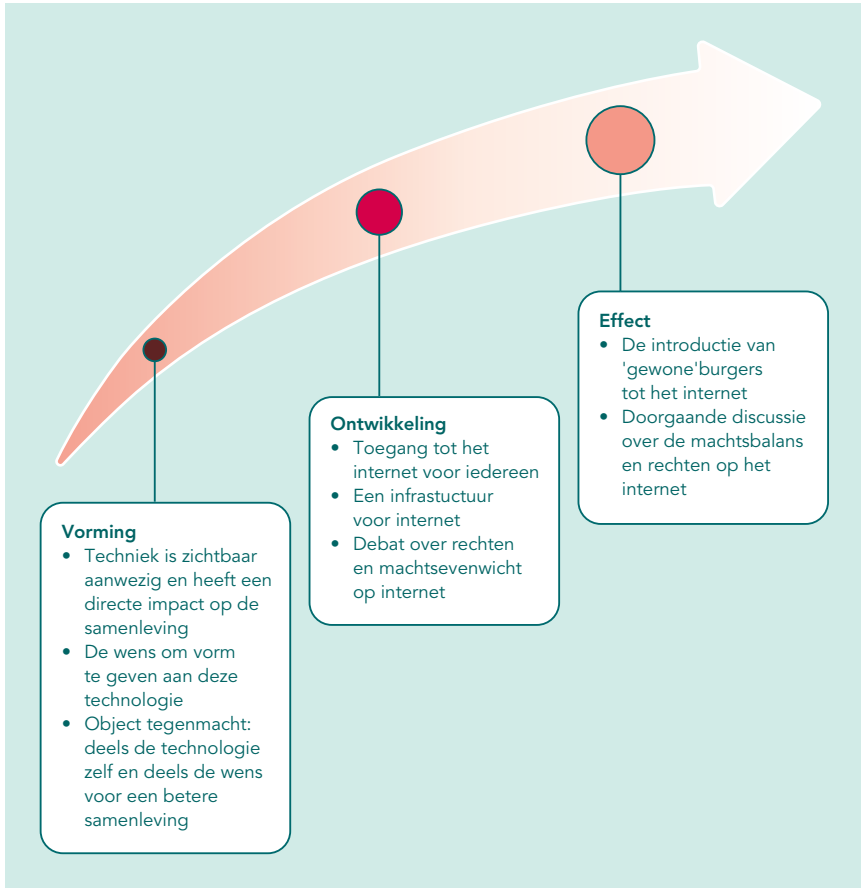
Burgers kunnen gebruik maken van hun recht op betoging om verzet te tonen en te protesteren tegen het ongewenste beleid. Zij hebben het recht om naar de rechter te stappen en controleren daarmee of het beleid rond kernenergie wel houdbaar is. Inspraakrechten bij gemeenten en raden bieden de gelegenheid om mee te denken en kennis te delen, en het recht op petitie biedt de mogelijkheid om het beleid bij te sturen.

Dit alles heeft dan ook tot gevolg dat de politiek niet langer heen kan om de tegenmacht die in relatie tot kernenergie is ontstaan.

Kernenergie

Strategieën	Initiatieven en activiteiten	Ondersteunende elementen	Effecten en veranderingen
<ul style="list-style-type: none"> – Transformerende bewegingen – Politieke betrokkenheid – Publiekelijk debat 	<ul style="list-style-type: none"> – Demonstraties – Mobilisatie van de bevolking – Burgerlijke ongehoorzaamheid – Kennisspreiding – Beleid beoordelen en ter discussie stellen 	<ul style="list-style-type: none"> – Recht op vereniging en vergadering (betoging) – Toegang tot de rechter – Recht van inspraak – Recht van petitie 	<ul style="list-style-type: none"> – Wijzing van het regeringsbeleid ten aanzien van kernenergie

Figuur 2.5 Vorming, ontwikkeling en effect van tegenmacht bij de introductie van het internet

2.8 Internet & de vorming van tegenmacht

Eind jaren tachtig doet het internet zijn intrede in de samenleving. Deze technologie bestaat uit de mogelijkheid verschillende computernetwerken aan elkaar te verbinden. Het internet komt voort uit een in 1969 ontwikkeld Amerikaans militair netwerk (ARPANET). Later wordt de technologie geschikt gemaakt voor algemeen gebruik als een alternatief voor bestaande telecommunicatienetwerken. In die eerste jaren klinkt de stellige belofte dat deze technologie de wereld opent, de mensheid verbindt, welvaart beter verdeelt, democratieën

versterkt en individuen vrijer maakt.⁶² Mensen zijn vooral enthousiast en het gesprek gaat over alle voordelen die deze digitale snelweg zal bieden. Het internet wordt binnengehaald als het begin van een nieuw tijdperk.

Figuur 2.5 vat de vorming, de ontwikkeling en het effect van tegenmacht bij de introductie van het internet samen. Deze komen hierna uitgebreid aan de orde.

2.8.1 Impact van de introductie van het internet in de samenleving

Doordat het internet geschikt is voor communicatie, is deze technologie als vanzelf steeds zichtbaarder aanwezig in de samenleving. De technologie heeft dan ook directe impact op hoe er in de samenleving wordt gecommuniceerd, mede vanwege de mogelijkheid om allerlei apparatuur met het internet te verbinden. Denk aan de mogelijkheid om door middel van netwerktechnologieën, pc's, faxen en cd-roms aan elkaar te koppelen. Verder wordt het mogelijk om allerlei vormen van beeld, geluid, en geschrift op een interactieve manier te combineren. Denk aan videovergaderen, elektronische mail, het beluisteren van muziek, en het bekijken van foto's en video.⁶³ In deze periode zijn er geen groepen in de samenleving die door deze technologie direct worden geraakt of benadeeld. Het internet is in de begindagen nog maar het domein van een kleine groep gebruikers. Bij de introductie van het internet in de samenleving zijn aanvankelijk drie actoren betrokken: de internetpioniers, de regering en de digitalerechtenbeweging. Een vierde actor die in een iets later stadium van zich laat horen, zijn de commerciële partijen.

De eerste actor die we hier noemen, is een kleine groep burgers: de internetpioniers. Zij zien het internet als de plek waar mensen vrij informatie kunnen delen, ideeën kunnen uitwisselen en zichzelf kunnen ontdekken. Een marktplaats van ideeën waarop iedereen gelijk is en die gevrijwaard is van overheidsbemoeienis. Het gaat hierbij vooral om technisch onderlegde (*tech-savvy*) burgers, (media)wetenschappers⁶⁴, de kraakbeweging, tactische mediamakers, hackers, kunstenaars en activisten. Deze internetpioniers beginnen al vroeg met het verkennen van de sociale en culturele mogelijkheden van het internet.

---

62 Castells 2002.

63 WRR 1996.

64 Onder andere Geert Lovink, Ron Gongrijp

De tweede actor in deze begindagen van het internet is de regering. In 1994 kondigt zij in de Troonrede het Nationaal Actieplan (NAP) de zogenoemde digitale snelweg aan.⁶⁵ De strekking van het actieplan is dat de overheid innovatieve bedrijven, die inspelen op de komst van de nieuwe media, moet stimuleren. In dit plan laat de regering het initiatief tot de digitale snelwegen voornamelijk over aan de markt. Het particulier initiatief moet zorgen voor de aanleg en de toepassingsmogelijkheden van digitale snelwegen. Dat betekent niet dat de overheid geen rol voor zichzelf ziet weggelegd bij deze technologie, maar zij zet vooral in op het creëren van de juiste randvoorwaarden om zo een commercieel en bestuurlijk belangrijke infrastructuur van interactieve communicatie mogelijk te maken.⁶⁶ Belangrijke pijlers zijn een infrastructuur die aan de hoogste eisen voldoet, een geïntegreerde dienstverlening, uitwisseling van gegevens tussen overheidsorganisaties en waarborging van de vereiste privacy.⁶⁷

Als derde actor noemen we de digitale burgerbeweging. Deze beweging zet zich er vooral voor in om internetgebruikers te beschermen en de toegang tot het internet te borgen. Deze beweging ontspruit deels uit de groep internetpioniers die we als eerste actor hebben genoemd. Tot op de dag van vandaag is de digitale burgerbeweging een belangrijke maatschappelijke organisatie wanneer het erom gaat grondrechten in de digitale wereld te beschermen.

De vierde actor – deze dient zich in een iets later stadium aan – die we hier kort beschrijven, zijn de commerciële partijen. Naarmate het internet in omvang en belang groeit, worden deze partijen er onderdeel van. Zo wordt een wereldwijde internetmarkt gecreëerd, die deels gericht is op de winstgevendheid van het internet.⁶⁸ De omslag vindt plaats met de introductie en de opmars van het World Wide Web (WWW).⁶⁹ Deze actor is enigszins te vergelijken met de fabriekseigenaren tijdens de industriële revolutie. Zoals deze fabriekseigenaren de technologie naar hun hand zetten voor commerciële winst, gaan ook de commerciële bedrijven zich voor winst bemoeien met het technisch functioneren (protocollen) van het internet. winstgevendheid mogelijk gemaakt, wat bijdraagt aan de versterking van de interconnectienorm.

Figuur 2.6 vat voor de introductie van het internet samen welke impact de technologie heeft en welke actoren erbij betrokken zijn.

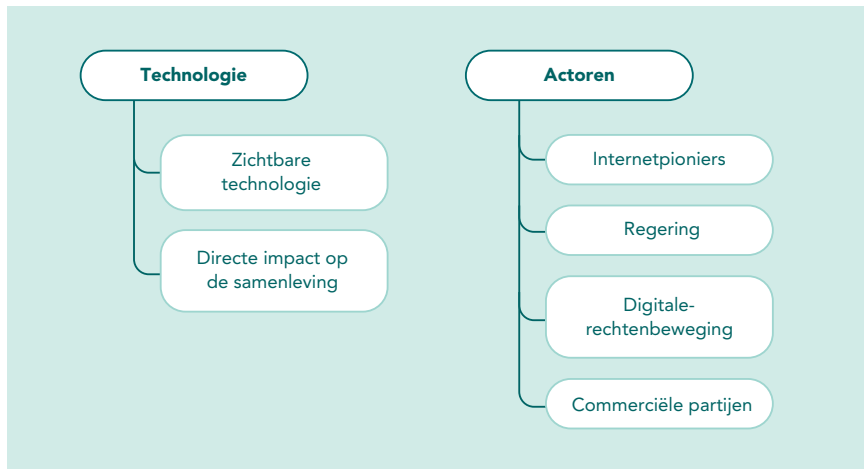
65 Miljoenennota (1995); Brief ministers met nationaal actieplan elektronische snelwegen: 'Van metafoor naar actie'.

66 Schalken en Flint 1995.

67 Brief van de minister van Economische Zaken, Elektronische snelwegen, 7 april 1998.

68 Ten Oever 2020: 129.

69 Zie ook WRR 2015.

Figuur 2.6 Internet: impact technologie en actoren

2.8.2 De eerste contouren van tegenmacht

De eerste signalen dat zich rond het internet een tegenmacht vormt, zijn van een andere orde dan bij de eerdere technologische transitie die we in dit hoofdstuk hebben besproken. Zoals gezegd, is er geen groep in de samenleving die direct wordt geraakt of benadeeld door de technologie. Ook doen zich in deze vroege fase nog geen grote gevaren voor waarvan de samenleving zich bewust zou moeten worden. De eerste contouren van tegenmacht vormen zich dan ook vanuit de wens om deze technologie gezamenlijk verder uit te werken ten gunste van de samenleving. Het zijn de pioniers die het voortouw nemen om deze nieuwe technologie verder uit te bouwen. De aanvankelijke openheid van de architectuur van de eerste computernetwerken maakt dat dit mogelijk is. De pioniers ontwikkelen en distribueren verschillende toepassingen van computernetwerken, zoals berichtenuitwisseling, mailinglijsten, chatrooms en conferentiesystemen. Het internet is dan nog zo ontworpen dat het toestaat dat gebruikers producenten worden van de technologie en ontwerpers van het netwerk.⁷⁰ Castells noemt dit in zijn boek *The Internet Galaxy. Reflections on the Internet, Business, and Society*.⁷¹ Tegenmacht krijgt in deze periode dus aanvankelijk vorm door de sturende inzet van de internetpioniers die het internet verder willen uitbouwen.

70

Castells 2001: 27-28.

71

Idem.

2.8.3 Internet & het object van tegenmacht

De internetpioniers ontwerpen toepassingen waarmee het voor iedereen stapje voor stapje mogelijk moet worden om deel te nemen aan de zogenoemde digitale snelweg.⁷² Het object van de tegenmacht is dan ook deels de technologie zelf, omdat deze steeds verder wordt verkend en toegepast. Anderzijds ziet de tegenmacht erop toe dat een betere samenleving wordt gecreëerd. De internetpioniers verwachten immers dat de mogelijkheid om met deze technologieën zogenoemde onlinegemeenschappen te stichten, virtuele gemeenschappen zou helpen creëren, als bronnen van waarden die het sociale gedrag moeten vormgeven. De eerste acties van tegenmacht zijn toegewijd aan de vooruitgang van maatschappelijke vraagstukken, zoals het beschermen van het milieu en het bewaren van wereldvrede.⁷³

2.9 Drie strategieën van tegenmacht bij internet

In deze periode zijn drie strategieën te onderscheiden die hebben bijgedragen aan de tegenmacht: de toegankelijkheid tot het internet voor iedereen, de totstandkoming van een infrastructuur voor het internet en de discussie over rechten en macht op het internet.

2.9.1 Brede toegankelijkheid tot het internet

De hierboven genoemde acties en initiatieven zijn succesvol omdat zij kunnen rekenen op de omstandigheid dat zij de toegang tot het internet voor een ieder bewerkstelligen. Met de strategie willen actoren onlinenetwerken mogelijk maken voor mensen en organisaties die nog niet bekend zijn met het internet. Illustratief hiervoor is De Digitale Stad, een idee gebaseerd op de filosofie dat iedereen toegang moet hebben tot het internet en dat deze dus voor iedereen toegankelijk moet worden gemaakt. Stikker, één van de initiatiefnemers, gaat in haar boek *Het Internet is stuk* in op de wijze waarop De Digitale Stad van de grond komt. Het project wordt (deels) gefinancierd door de gemeente Amsterdam en een aantal ministeries. Op dat moment is het internet alleen nog gebaseerd op tekst. Burgers kunnen via een modem en een huiscomputer verbinding maken met één van de twintig modems van De Digitale Stad. Met behulp van een menu kunnen burgers via de computer bijvoorbeeld postkantoren, bibliotheken of hun eigen straat bezoeken. Er zijn discussiegroepen op dit netwerk te vinden en Amsterdammers kunnen allerlei informatie opzoeken over instanties, musea en andere voorzieningen in hun stad. Het juist opgerichte XS4ALL, een bedrijf dat uit een groep internetpioniers bestaat, brengt de inbelvoorziening tot stand. Later kunnen burgers ook via de Digitale Stad burgerschapszaken regelen. Binnen een paar weken na de opening in 1994 telt

72

Stikker 2019.

73

Castells 2001: 52.

De Digitale Stad bijna 10.000 bewoners, zoals de gebruikers van het netwerk worden genoemd. Voor degenen die zich geen modem of computer kunnen veroorloven, zijn er vijf terminals op publieke plekken in Amsterdam. In één klap zien mensen het internet niet langer als een technische innovatie die alleen relevant is voor wetenschappers en nerds, maar als een technologie voor alle burgers. De Digitale Stad slaagt dan ook in haar missie om het publieke karakter van het internet vorm te geven.⁷⁴

2.9.2 Een infrastructuur voor het internet

Een andere strategie die in deze periode bijdraagt aan het vormen van tegenmacht, is dat Nederland het eerste land in de wereld is met een nationale inbel- en ISDN-infrastructuur. De volledige landelijke dekking van deze infrastructuur komt tot stand door creatief gebruik van de signaleringsinfrastructuur van de Nederlandse Spoorwegen. NL.net, een collectief van aanjagers van internetgebruik, is hiervoor verantwoordelijk. De totstandkoming van deze infrastructuur is mogelijk doordat de regering zich hier in het Nationaal Actie Plan aan heeft verbonden.

In februari 1989 wordt NL.net een zelfstandige stichting, waarmee de eerste internetserviceprovider in Nederland een feit is. Vooral instellingen en bedrijven maken daar gebruik van. Later, op 1 mei 1993, wordt XS4ALL de eerste provider voor particulieren in Amsterdam. Samen met de tot stand gekomen infrastructuur maakt het bedrijf het verder mogelijk dat ook particulieren op het internet worden aangesloten.⁷⁵

2.9.3 De oplaaiende discussie over rechten en macht op het internet

De ontwikkeling van het internet voltrekt zich razendsnel en verandert langzaam maar zeker van karakter. Stikker beschrijft in haar boek hoe de Europese internetpioniers al vroeg waarschuwen voor de libertaire ideologie waarbij de markt en de eigenaren van technologie vrij spel op het internet krijgen en de staat op afstand houden. Dit is illustratief voor de discussie die langzaam oplaait. Bij de internetpioniers leeft de gedachte dat zij de technologie van het internet opeisen en zich toe-eigenen voor de burger. Daarbij moet wel worden voorkomen dat de mens een willoze consument of lijdend voorwerp wordt. De groep internetpioniers heeft dan ook grote kritiek op het tech-optimisme uit Silicon Valley, onder het motto *'Democracy is the devil, technology is God'*. Dat het daarbij de gedachte is om ruim baan te creëren voor de marktwerking achter het internet en dat democratisch toezicht niet verenigbaar is met de

---

74

Stikker 2019.

75

Olsthoorn 2015.

innovatiekracht van het internet, is een doorn in het oog van de internetpioniers.⁷⁶ Deze groep brengt dan ook diverse verklaringen uit waarin zij diepe bezorgdheid uiten over de vooruitzichten van een informatietechnologie die gedomineerd wordt door economische en politieke actoren, zonder democratische controle en effectieve volksparticipatie.

In deze periode ontstaan in Nederland ook de eerste digitale burgerbewegingen. Deze zetten zich onder meer in voor de bescherming van de vrijheid van meningsuiting, privacy, het briefgeheim, encryptie, digitale beschikbaarheid van openbare informatie, en een toegankelijk, gebruiksvriendelijk en betaalbaar publiek netwerk met voldoende ruimte voor niet-commerciële toepassingen. Dit is ook de tijd waarin discussies over auteursrechten op het internet voor de rechter worden uitgevochten. Een voorbeeld is de zaak van Scientology versus een twintigtal providers en Karin Spaink. Scientology eist dat Karin Spaink haar homepage zo verandert dat deze geen teksten meer toont van auteursrechtelijk beschermde werken van Ron L. Hubbard (de oprichter van Scientology). Een andere rechtszaak heeft betrekking op een rechtenstudent die de wetsteksten van de SDU op het net plaatst.

De stichting Digitale Burgerbeweging Nederland (db.nl), opgericht in 1994, profileert zich als eerste als digitale burgerbeweging. Acties die de beweging onderneemt, variëren van het informeren en bewustmaken van de burger over digitale toepassingen tot het attenderen van de overheid op kwesties die db.nl van belang vindt. In reactie op het eerder genoemde Nationaal Actie Plan van de regering doet de burgerbeweging nieuwe voorstellen. Zo vinden zij dat er meer nodig is om te komen tot een toegankelijk, betaalbaar en inhoudelijk waardevol internet. Ook niet-commerciële toepassingen moeten volgens hen voldoende kansen krijgen. Verder klimt de beweging in de pen om de regering te adviseren over internationale ontwikkelingen met betrekking tot het internet. Het bestuur van db.nl schrijft bijvoorbeeld een open brief aan politici als Wim Kok om te wijzen op de gevaren van de aftapplannen van de Europese Unie. Nieuwe wetgeving heeft ook de volle aandacht van db.nl. De beweging gaat bijvoorbeeld met het ministerie van Justitie in discussie over de Ontwerpwet computercriminaliteit II. Ze is het er namelijk niet mee eens dat deze voorgenoemde wet de strafrechtelijke vervolging van providers mogelijk maakt.

Deze discussies over machtsevenwicht en rechten zijn ook nu nog aan de orde van de dag. We kunnen hieruit afleiden dat het internet niet de belofte heeft kunnen waarmaken van een betere wereld en soevereiniteit, zoals de internetpioniers deze in de beginperiode van de introductie van deze technologie voor ogen hadden.

2.10 Effecten van tegenmacht bij internet

In tegenstelling tot het eerdere geloof in het internet tonen recente studies volgens Sarikakis en Thussu aan dat het niet heeft voldaan aan de verwachtingen dat de technologie een bloeiende democratie zou brengen en *empowerment* voor de burger. Controle over het internet is volgens deze auteurs weggesijpeld uit de handen van de burger.⁷⁷ Desondanks heeft in deze periode de tegenmacht vorm gekregen. Zo zijn met het betrekken van de ‘gewone’ burger bij het internet wel degelijk successen geboekt.

De internetpioniers hebben toepassingen ontworpen waarmee het voor iedereen stapje voor stapje mogelijk wordt om deel te nemen op de digitale snelweg. Het meedenken en sturen om deze nieuwe technologie voor iedereen toegankelijk te maken, is als geslaagd te beoordelen. Ook het informeren en bewustmaken van de burger over digitale toepassingen en het attenderen van de overheid over digitale kwesties zijn succesvolle acties.

Daarnaast zijn er tot op heden groepen actief die zich bezighouden met de rechten van gebruikers en de machtsbalans op het internet. Daaraan heeft bijgedragen dat al vroeg initiatieven en acties zijn genomen om na te denken over en op te komen voor de vrijheid van meningsuiting, privacy, het briefgeheim, encryptie en de digitale beschikbaarheid van openbare informatie.

Hierbij wordt een groot beroep gedaan op bestaande rechten zoals die gelden in de *offline*-wereld, onder het credo dat deze rechten ook beschermd moeten worden in de *online*-wereld.

Vooraf het recht op privacy, de vrijheid van meningsuiting en het recht op het ontvangen van informatie brengen voor deze voorvechters een sterke basis voor de vorming van tegenmacht.

Internet			
Strategieën <ul style="list-style-type: none"> – Brede toegankelijkheid tot het internet – Infrastructuur voor het internet – Discussie over rechten en macht op het internet 	Initiatieven en activiteiten <ul style="list-style-type: none"> – Meedenken en vormgeven aan de technologie – Kennisspreiding – Wetgeving, beleid en machtsverhoudingen beoordelen en ter discussie stellen 	Ondersteunende elementen <ul style="list-style-type: none"> – Recht op privacy – De vrijheid van meningsuiting en het recht op het ontvangen van informatie – Recht van inspraak – Toegang tot de rechter 	Effecten en veranderingen <ul style="list-style-type: none"> – Betrokkenheid van alle burgers bij het internet – Doorlopend debat over de inrichting van het internet

2.11 Componenten van tegenmacht bij internet

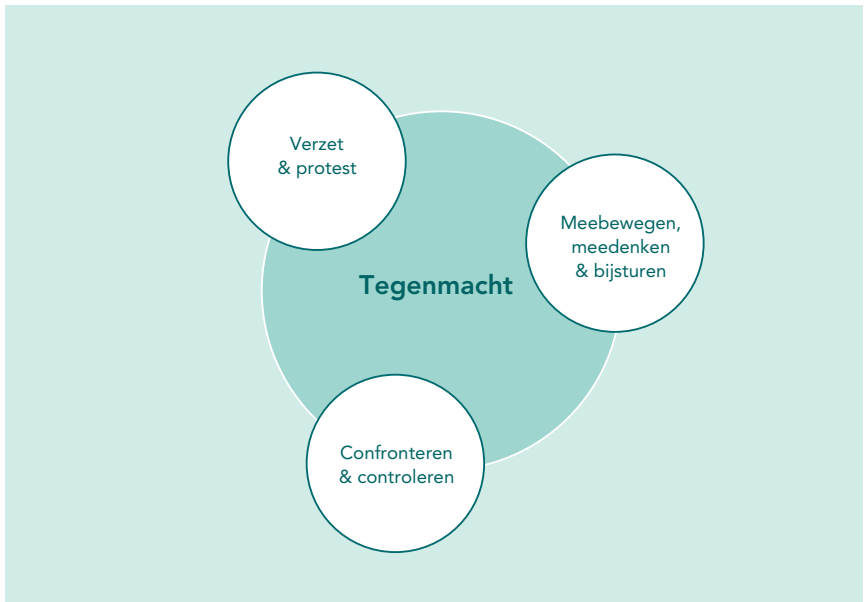
Op basis van het voorgaande zijn verschillende patronen te herkennen bij de vorming van tegenmacht in relatie tot nieuwe technologieën. Zo oefenen de arbeiders tijdens de industriële revolutie onder meer tegendruk uit, variërend van afstand nemen, de hakken in het zand zetten, burgerlijke ongehoorzaamheid of radicalere uitingen zoals stakingen. Om tot een schematische ordening te komen typeren we dit gedrag als componenten van tegenmacht, die we clusteren we onder de noemer *verzet & protest*.

Tijdens de introductie van kernenergie signaleren we naast verzet & protest – bijvoorbeeld door het organiseren van grote massademonstraties – ook bewustmaking, kennisgeneratie, kennis delen, debat aanjagen, agenderen, betrokken en richtinggevend meepraten. Deze constructievere gezindheid kenmerken we als componenten van tegenmacht die we clusteren als *meebewegen, meedenken & bijsturen*. Dit cluster is ook zichtbaar in de begindagen van het internet. Internetpioniers proberen dan vooral vorm te geven aan de internettechnologie door de mogelijkheden ervan te verkennen, verder uit te bouwen en toegankelijkheid te genereren. Daarnaast zijn ze gericht op het delen van deze kennis met de samenleving.

Zowel bij de transitie kernenergie als bij de transitie internet observeren we nog andere componenten van tegenmacht. Deze liggen meer in het verlengde van waakzaamheid, monitoren en toezicht, zoals het monitoren en tegen het licht houden van ontwikkelingen en regelgeving. Een voorbeeld is de digitale burgerrechtenbeweging die de regering ter verantwoording roept over wetsvoorstellen. Hierbij valt ook te denken aan het publiekelijk aan de kaak stellen van misstanden. Illustratief daarvoor is de antikernwapenbeweging met haar

pamfletten, brochures en buttons die het kernenergiebeleid van de regering chargeren. Maar ook het voeren van gerechtelijke procedures ligt in het verlengde van dit monitoren en waken. Voorbeelden hiervan zijn de rechtszaken over de 'Kalkar-heffing' of de rechten op het internet. We typeren dit monitoren, waken en toezicht als de componenten van tegenmacht onder de noemer *confronteren & controleren*. Tegenmacht kan uit al deze verschillende componenten bestaan (zie figuur 2.7).

Figuur 2.7 Clusters van tegenmacht

2.12 Strategieën die bijdragen aan tegenmacht

Andere patronen die we in dit hoofdstuk observeren, zijn strategieën die bijdragen aan de wijze waarop tegenmacht vorm krijgt. Tijdens de industriële revolutie gaat het om de strategieën van samenwerken, politici betrekken en inspraak. Bij de introductie van kernenergie bestaan die strategieën uit transformerende bewegingen, mobilisatie van de samenleving, het betrokken raken van politici en publiekelijk debat. En in de beginjaren van het internet richten de strategieën zich op het creëren van toegankelijkheid, het opzetten van infrastructuur en de brede discussie over rechten en de machtsbalans op het internet. Toegankelijkheid en het opzetten van infrastructuur duiden we voor de overzichtelijkheid als het zich de technologie zoveel mogelijk toe-eigenen en in zelfbeheer brengen.

2.13 Kernpunten tegenmacht in historisch perspectief

Bij de transitie van een technologie in de samenleving zijn verschillende actoren betrokken.

De vorming van tegenmacht kan beginnen bij een doelgroep die door een technologie geraakt wordt, door bewustwording over risico's, of door de wens om nauw betrokken te zijn.

Strategieën worden ingezet door initiatieven en acties en leiden vervolgens tot de mogelijkheid om nieuwe acties en initiatieven te ondernemen.

Voor de vorming van tegenmacht is het belangrijk dat kan worden voortgebouwd op eerder verworven vrijheden en rechten.

Initiatieven en acties hebben effect en kunnen verandering in de samenleving teweegbrengen.

Acties en initiatieven zijn te typeren als componenten van tegenmacht: verzet & protest; meebewegen, meedenken & bijsturen; confronteren & controleren.

Verschiedende strategieën kunnen bijdragen aan de vorming van tegenmacht.

3 Maatschappelijke organisaties haken aan bij AI

3.1 Inleiding

AI is een volgende technologische transitie die in belangrijke mate voortbouwt op het internet. Duidelijk is dat AI de nodige problemen introduceert, zoals discriminatie en ongelijkheid, maar ook op veel andere terreinen zaken flink kan veranderen. Denk bijvoorbeeld aan de wijze waarop het werk kan veranderen of de afnemende autonomie van burgers. Evident is ook dat AI al in veel domeinen gebruikt wordt of gebruikt gaat worden. In dat verband stellen we de vraag in hoeverre maatschappelijke organisaties in Nederland al zijn aangehaakt bij AI. Om die vraag te beantwoorden verkennen we in dit hoofdstuk allereerst in hoeverre maatschappelijke organisaties zich bewust zijn van de risico's van AI-toepassingen die zich kunnen voordoen binnen hun expertiseveld en die kunnen raken aan de belangen die zij juist willen beschermen. Kortom: zijn de maatschappelijke organisaties bekend met de materie? We kijken vervolgens of en, zo ja, hoe maatschappelijke organisaties activiteiten en initiatieven ondernemen in het kader van AI. Met andere woorden: komen maatschappelijke organisaties in beweging?

3.2 Typen maatschappelijke organisaties

In hoofdstuk 1 wezen we er al op dat maatschappelijke organisaties een cruciale rol spelen bij de bevordering van grondrechten en bijdragen aan het functioneren van de democratie.⁷⁸ Maatschappelijke organisaties geven mensen een stem in zaken die voor hen van belang zijn, staan houders van rechten bij, houden toezicht op de activiteiten van regeringen en parlementen, geven advies aan beleidsmakers en roepen autoriteiten ter verantwoording voor hun daden.⁷⁹ Door verschillende historische ontwikkelingen bestaan er verschillende vormen van betrokkenheid. Ook zijn er aanzienlijke verschillen in type en grootte van de maatschappelijke organisaties, variërend van grote, internationale entiteiten die over veel middelen beschikken tot kleine, op vrijwilligers gebaseerde organisaties.⁸⁰ We zijn ons ervan bewust dat er verschillende termen zijn om de typen maatschappelijke organisaties te onderscheiden en dat er vaak ook mengvormen bestaan. We verdelen de maatschappelijke organisaties die deel hebben genomen aan de interviews, hier in drie categorieën, namelijk maatschappelijke organisaties die zich vooral richten op één enkel grondrecht, maatschappelijke organisaties die de nadruk leggen op veel verschillende (alle) grondrechten, en maatschappelijke organisaties die zich richten op grondrechten in de digitale sfeer.

78

FRA 2018.

79

Idem.

80

Idem.

De eerste categorie organisaties bevordert de naleving van grondrechten op een smal niveau: een enkel klassiek grondrecht zoals het recht op gelijke behandeling en het discriminatieverbod, het kiesrecht, vrijheid van godsdienst en levensovertuiging. Het kan hierbij echter ook gaan om een sociaaleconomisch grondrecht, zoals het recht op sociale zekerheid, arbeid, gezondheid en wonen. De verschillende cliëntenraden die de belangen van pensioen- en uitkeringsgerechtigden nastreven en zich zorgen maken over armoede, zijn hier een voorbeeld van.

In sommige gevallen zijn deze maatschappelijke organisaties al decennia geleden tot stand gekomen en hebben ze een lange traditie met betrekking tot het te beschermen grondrecht. Denk bijvoorbeeld aan de vakbonden, die ontstonden tijdens de industriële revolutie (zie hoofdstuk 2). Bij deze maatschappelijke organisaties gaat het over het algemeen om de bescherming van grondrechten die zich vooral vanaf de negentiende eeuw en na Tweede Wereldoorlog hebben ontwikkeld en daarna verder zijn uitgewerkt. Maatschappelijke organisaties die door de tijd heen hebben toegezien op de ontwikkeling en de bescherming van deze rechten, zijn bijna niet meer weg te denken. Voor de onderstaande analyse duiden we deze groep aan als de *traditionele maatschappelijke organisaties*. Zeker als ze al wat langer bestaan, zullen deze organisaties overigens gaandeweg de blik hebben verbreed naar een breder arsenaal aan rechten. Zo adresseren vakbonden nu ook de gelijkheid tussen man en vrouw. Vanwege hun oorspronkelijke, smallere, doelstelling rekenen we dergelijke organisaties desalniettemin tot de traditionele maatschappelijke organisaties.

De tweede categorie organisaties die we onderscheiden, richt zich niet op slechts één grondrecht maar op een heel scala aan grondrechten. Het doel van deze maatschappelijke organisaties is om zich zo breed mogelijk in te zetten voor de naleving van alle grondrechten. Daarbij beogen ze vaak ook de internationale mensenrechtencontext mee te nemen. Deze maatschappelijke organisaties hebben wat we noemen een sterke mensenrechtencomponent. Voorbeelden hiervan zijn PAX, Amnesty International (hierna ook Amnesty), het Nederlands Juristen Comité voor Mensenrechten (NJCM) en Hivos. We stellen hier dat deze maatschappelijke organisaties de naleving van grondrechten op een breed niveau bevorderen. Veel van deze maatschappelijke organisaties zijn ontstaan na de grote Wereldoorlogen. We onderscheiden deze categorie als de *mensenrechtenorganisaties*.

De laatste categorie organisaties heeft als uitgangspunt te waken over één of meerdere grondrechten in het digitale domein. In dit verband wordt ook wel verwezen naar digitale grondrechten. Deze maatschappelijke organisaties richten zich sterk op internetvrijheid, databescherming, privacy en de vrijheid van meningsuiting. In de digitale context worden deze grondrechten ook wel

digitale burgerrechten genoemd. Met de toenemende digitalisering zijn in Nederland de afgelopen twintig jaar tal van dit soort maatschappelijke organisaties ontstaan die zich richten op het beschermen van burgers op het internet en in de brede digitale context. Denk aan Privacy First, Bits of Freedom, Platform Burgerrechten, Waag, VrijBit en het recent opgerichte Privacy Collective. Vaak gaat het ook om organisaties die zich van oudsher richten op privacy-bescherming en die hun werkveld hebben uitgebreid naar de digitale omgeving. Eenzelfde fenomeen doet zich voor bij de hackersbeweging uit de begintijd van het internet, die inmiddels is uitgegroeid tot laagdrempeligere organisaties en ook bestaan uit juristen en digibeten. We onderscheiden deze categorie als de *digitalerechten- en privacyorganisaties*.

3.3 Traditionele maatschappelijke organisaties

“In onze organisatie komt AI weleens ter sprake maar alleen zijdeling of wanneer zich incidenten voordoen zoals de toeslagenaffaire.”

Tijdens de met de traditionele maatschappelijke organisaties gevoerde gesprekken geven bijna alle ondervraagden aan het van belang vinden om als maatschappelijke organisatie nauw betrokken te zijn bij de ontwikkeling en toepassing van AI in de samenleving. Een enkele organisatie geeft aan dat het goed laten landen van AI in de samenleving vooral de taak is van de overheid en de digitalerechten- en privacyorganisaties. Als antwoord op de vraag of er vanuit de maatschappelijke organisaties in Nederland voldoende tegengeluid komt, menen alle ondervraagden uit deze groep dat het daar grotendeels aan ontbreekt. Daarbij spelen het ontbreken van kennis en expertise, beperkte budgetten, een kleine capaciteit en focus op de primaire behoeften van de doelgroep naar hun mening een bepalende rol.

We hebben de vragen gesteld langs twee lijnen, namelijk: in hoeverre de organisaties in de materie zitten en in hoeverre zij in beweging komen met verschillende initiatieven en acties.

3.3.1 In de materie

We hebben in hoofdstuk 2 gezien dat er verschillende momenten zijn waarop partijen in de samenleving in beweging komen. Bijvoorbeeld wanneer een nieuwe technologie een bepaalde groep in de samenleving zichtbaar raakt, of wanneer er bewustzijn ontstaat van de mogelijke gevaren van een technologie. Ook kan het gaan om de wens van partijen in de samenleving om een technologie een bepaalde richting in te sturen.

De eerste twee vragen die wij daarom hebben gesteld, zijn: in hoeverre zijn de organisaties zich ervan bewust dat in de samenleving systemen worden toegepast met behulp van AI? En hebben zij besef van de mogelijke risico's daarvan voor de achterban?

Bewustzijn

“Het zou heel goed kunnen dat onze achterban wordt geraakt door AI, maar daar komen we heel moeilijk achter”

Binnen de groep traditionele maatschappelijke organisaties geven vijf van de elf ondervraagden aan zich niet direct bewust te zijn van AI-gedreven toepassingen in de samenleving, hooguit zijdelings. Twee van de ondervraagden brengen daarbij naar voren van mening te zijn dat AI-toepassingen in de samenleving nog (bijna) niet voorkomen. Twee ondervraagden geven aan, mede doordat zij als eiser betrokken zijn bij de rechtszaak over SyRI, zich wel bewust te zijn van AI-toepassingen in de samenleving. Vier ondervraagden vertellen dat ze zich nog geen voorstelling kunnen maken van de wijze waarop AI een risico kan vormen voor de doelgroep waarvan zij de belangen behartigen. Deze gesprekspartners hebben nog niet eerder nagedacht over de toepassing van AI en de link met het belang dat hun organisatie beschermt. Bij deze organisaties is de toepassing van AI volgens de ondervraagden dan ook geen onderwerp waarover zij intern expliciet spreken.

Logischerwijs staat AI dus ook maar zeer beperkt bij deze organisaties op de agenda. Wanneer AI wel ter sprake komt, gebeurt dat naar aanleiding van bredere incidenten. Twee ondervraagden geven aan dat het onderwerp bij de organisatie een belangrijke plaats op de agenda inneemt. Bij vijf organisaties staat AI volgens de ondervraagden onderaan de agenda en bij vier organisaties staat de technologie er in het geheel niet op. AI komt binnen deze organisaties wel eens ter sprake op de momenten dat zich incidenten voordoen, zoals bij kinderopvangtoeslagenaffaire (zie hoofdstuk 1) en de berichtgeving rond SyRI (hoofdstuk 2). De ondervraagden die aangeven dat de toepassing van AI bij hun organisatie wél hoger op de agenda staat, noemen als belangrijke onderwerpen daarbij onder meer de toepassing van ‘slimme’ technologieën zoals *predictive policing* en algoritmische besluitvorming. Hoewel de feitelijke toepassing ervan maar beperkt op het netvlies staat, komt het thema AI bij traditionele maatschappelijke organisaties dus wel eens aan de orde, is onze observatie.

3.3.1.2 Risico's en kansen

In hoofdstuk 2 kwam aan de orde dat partijen in de samenleving in beweging komen wanneer zij geraakt worden door een nieuwe technologie. We hebben de gesprekspartners daarom de vraag gesteld of en, zo ja, in hoeverre ze bekend zijn met de mogelijke risico's van AI. Uit de antwoorden blijkt dat de ondervraagden in algemene zin wel degelijk besef hebben van de mogelijke gevaren die AI met zich meebrengt voor hun achterban. Op deze vraag geven alle elf ondervraagden namelijk een bevestigend antwoord. Ze noemen onder meer uitsluiting, discriminatie, geen toegang tot bepaalde voorzieningen, benadeling

bij geautomatiseerde algoritmische besluitvorming, privacygerelateerde risico's, het *chilling effect* – het verhinderen of ontmoedigen dat burgers legitiem gebruik maken van een grondwettelijk recht –, desinformatie, stigmatisering en het bevorderen van extreemrechts gedachtengoed. Bij verder doorvragen brengen acht ondervraagden naar voren zich te kunnen voorstellen dat eventuele risico's ook expliciet een impact kunnen hebben op de doelgroep waarvan zij de belangen behartigen. Vier van hen weten daarbij ook een vertaalslag te maken naar de risico's die AI heeft voor de belangen van de te beschermen doelgroep. Voorbeelden die zij noemen, zijn het verleiden van minderjarigen via sociale media, het tracken van demonstranten met behulp van gezichtsherkenning, *predictive policing* en *profiling* toegepast op minderheidsgroepen en groepen die gebruik maken van sociale verzekeringen. Drie van de ondervraagden geven een voorbeeld van een situatie waarin ze menen dat hun eigen achterban met deze systemen in aanraking is gekomen. Het gaat hierbij om gevallen van *predictive policing* en om gevallen van verdachtmaking door de toepassing van SyRI. Op twee na noemen alle ondervraagden dat de kinderopvangtoeslagenaffaire hen bewust heeft gemaakt van de problematiek die kan spelen bij AI en aanverwante technologieën. Door de berichtgeving hierover zijn bij deze organisaties ook de zorgen voor de eigen achterban groter geworden.

Hieruit kunnen we afleiden dat er intrinsiek bij de traditionele maatschappelijke organisaties wel zorgen leven over de inbedding van AI in de samenleving. Deze zorgen worden met name aangewakkerd door kwesties die in het nieuws komen. We kunnen er derhalve vanuit gaan dat de thematiek voor deze organisaties toch wel nabij ligt. De media spelen een rol bij de bewustwording hiervan doordat ze aandacht aan deze onderwerpen besteden. Het punt is hier dat deze organisaties beseffen dat de toepassing van AI in de samenleving voor sommige groepen nadelen met zich mee kan meebrengen. Dat AI desondanks laag op de agenda staat, verklaren de ondervraagden door drie factoren: 1) het is voor hen bijna onmogelijk om zicht te krijgen op de wijze waarop en de domeinen waarin AI wordt gebruikt; 2) kennis hierover ontbreekt, budgetten zijn beperkt, en ze beschikken over weinig capaciteit; en 3) de organisatie legt de prioriteit bij de urgentste behoeftes van haar achterban. Niettemin geven bijna alle ondervraagden aan dat het van belang is om als maatschappelijke organisatie nauw betrokken te zijn bij de ontwikkeling en toepassing van AI in de samenleving. Allen zijn het er over eens dat er in Nederland onvoldoende tegengeluid komt uit de hoek van de traditionele maatschappelijke organisaties.

Alle ondervraagden hebben ook het idee dat AI de risico's voor hun doelgroep groter zal maken dan in het pre-ai tijdperk en dat dit vraagt om een alternatieve aanpak van de problemen. Specifieke nieuwe problemen die zij daarbij noemen, zijn het fenomeen 'Computer Says No', waarbij de ambtenaar meegaat met de uitkomst van een algoritme. Ze wijzen op de mogelijkheid dat overheids- en uitvoeringsinstanties zich kunnen verbergen achter het systeem en geen verantwoording nemen voor bijvoorbeeld discriminerende uitkomsten. Ook noemen zij het risico van *function creep*, het gebruik van een technologie, een systeem of data voor doelen waarvoor deze oorspronkelijk niet bedoeld waren. De overheid beschikt immers over een steeds grotere hoeveelheid data. De ondervraagden geven aan dat als AI doorzet, er meer kennis en expertise nodig zijn op het gebied van deze technologie, evenals een betere samenwerking met experts die erin gespecialiseerd zijn. Er leven dus zorgen bij de toepassing van AI in de samenleving. Deze zorgen lijken eerder latent aanwezig dan dat er een urgent gevoel van mogelijke dreiging is. Vanzelfsprekend brengt dit met zich mee dat mogelijke gevaren wel worden gesignaleerd maar vooralsnog weinig worden geadresseerd.

In de interviews hebben we niet alleen naar de risico's gevraagd, maar telkens ook naar de kansen van AI. AI kan namelijk ook een positieve bijdrage aan de samenleving hebben. Een voorbeeld is het gebruik van de technologie in de medische sector, om ernstige aandoeningen tijdig op te sporen. Op de vraag of AI ook voordelen kan hebben voor het belang dat hun organisatie beschermt, antwoorden tien ondervraagden dat er mogelijk wel kansen zijn. Acht ondervraagden vinden het echter moeilijk om daarbij concrete toepassingen te noemen. Eén van de ondervraagden ziet in het geheel geen kansen zolang de toepassingen niet transparant gemaakt worden. Twee ondervraagden brengen voorbeelden naar voren van toepassingen in de medische sector of gebruik dat zou kunnen leiden tot meer veiligheid of de preventie van criminele activiteiten. Daarbij merken ze op dat AI voor hun organisatie alleen kansen biedt wanneer ze de toepassingen rechtmatig kunnen inzetten. We maken uit deze antwoorden op dat er bij de ondervraagden weinig positieve AI-toepassingen bekend zijn en dat zij nog weinig vertrouwen hebben in de toepassing van de technologie in de samenleving.

Samenwerken

“Het zou goed zijn om meer samenwerking aan te gaan met organisaties die zich met deze materie bezighouden. Wij kunnen dan van hen leren”

De geïnterviewden zijn zich ervan bewust dat een betere samenwerking met experts die gespecialiseerd zijn op het gebied van AI, nodig is om tegenmacht te organiseren. Dat samenwerking tussen partijen daar bij eerdere transities aan heeft bijgedragen, hebben we gezien bij de transities tijdens de industriële revolutie en de kernenergiebeweging. We hebben daarom de vraag gesteld of samenwerking met digitalerechten- en privacyorganisaties de traditionele maatschappelijke organisaties zou kunnen helpen om meer grip te krijgen op AI te krijgen. Negen van de ondervraagden geven aan dat dit een juiste weg zou zijn. Ook reageren zij bevestigend op de vraag of het daarbij nuttig zou zijn wanneer digitalerechten- en privacyorganisaties meer gebruik maken van de specifieke domeinkennis die de traditionele maatschappelijke organisaties in huis hebben. Eén van de elf ondervraagden antwoordt dat het in goede banen leiden van AI enkel de taak en de verantwoordelijkheid van de overheid en de politiek zijn. Hoewel een aantal ondervraagden er wel positief over denkt, lijkt samenwerking met partijen als privacy- en digitalerechtenorganisaties nog niet op grote schaal te gebeuren. Zes ondervraagden geven aan dat hun organisatie wel eens heeft samengewerkt dan wel contact heeft gehad met een digitalerechten- en privacyorganisatie. Dit contact varieert van deelname aan een coalitie in het kader van een rechtszaak of het voorsorteren daarop, projectmatige samenwerking op een bepaald onderwerp, zoals *predictive policing*, of deelname aan een workshop of seminar verzorgd door een digitalerechten- en privacyorganisatie. Eén van de ondervraagden brengt naar voren niet eerder te hebben gehoord van het bestaan van dergelijke organisaties.

Regelgeving

“Er is misschien wel voldoende regelgeving, maar het probleem is dat die onvoldoende wordt gehandhaafd”

We constateerden in hoofdstuk twee dat tegenmacht bij eerdere technologische transities mede vorm heeft gekregen door verworven rechten en regelgeving. In die context hebben we de vraag gesteld of het juridische kader dat voorhanden is, op dit moment voldoende toereikend is om AI in goede banen te leiden. De meningen verschillen over de noodzaak om aanvullende regelgeving in het leven te roepen. Vijf ondervraagden antwoorden dat er misschien wel voldoende wetgeving is, zoals de AVG, maar dat het erop lijkt dat die wetgeving niet goed gehandhaafd wordt. Zij denken dat strengere handhaving nodig is om resultaat te kunnen boeken. De overige zes ondervraagden denken dat het

juridische kader niet toereikend is. Aanvullende regelgeving is volgens hen noodzakelijk. Daarbij brengen ze naar voren dat veel van de bestaande wetten niet passen op de nieuwe technologie en de wijze waarop deze de samenleving beïnvloedt. Uit het feit dat een deel van de ondervraagden van de traditionele maatschappelijke organisaties de wens heeft voor nieuwe, aanvullende regelgeving met betrekking tot AI, kunnen we opmaken dat regelgeving voor de ondervraagden een factor die helpt om vertrouwen te genereren in de toepassing van AI. De AVG wordt genoemd als reeds verworven recht, hoewel een adequate uitvoering van dit recht nog veel werk vergt.

Resumerend: we kunnen ervan uitgaan dat de traditionele maatschappelijke organisaties in beperkte mate vat hebben op de materie. Niettemin beseffen zij wel dat AI doordringt in de samenleving. Dit maken we op uit de zorgen die bij deze traditionele maatschappelijke organisaties leven over de mogelijke risico's voor de achterban en het besef dat er een tekort is aan de juiste kennis, expertise en deskundigheid.

3.3.2 In beweging

Dat een deel van de traditionele maatschappelijke organisaties AI nog beperkt op het netvlies heeft staan, brengt met zich mee dat binnen deze groep ook weinig tot geen actie op dit gebied wordt ondernomen. Acties kunnen op verschillen wijze plaatsvinden. We zetten de acties af tegen de in hoofdstuk 2 gesignaleerde clusters: verzet en protest; meebewegen, meedenken en bijsturen; en confronteren en controleren. Om te verkennen in hoeverre traditionele maatschappelijke organisaties in beweging komen hebben we hen de vraag gesteld welke initiatieven en acties zij denken te hebben ondernomen in het kader van AI.

Twee ondervraagden brengen naar voren dat zij binnen een coalitie als eisers betrokken zijn geweest bij de rechtszaak SyRI. Eén van deze organisaties richt zich op uitkeringsgerechtigden en armoede en is mede daarom actief benaderd door de eerder ontstane coalitie van mensenrechtenorganisaties en digitale rechten- en privacyorganisaties om mee te procederen. Nadat de rechtszaak was gestart heeft ook de tweede organisatie, die de rechten van werknemers en laagbetaalden beschermt, zich in de rechtszaak gevoegd. Deze twee organisaties geven aan op dit moment binnen dezelfde coalitie betrokken te zijn bij een volgende kwestie en mogelijke rechtszaak rondom de Wet Gegevensuitwisseling in samenwerkingsverbanden (WGs). Eén van deze twee partijen brengt naar voren gealarmeerd te zijn door de SyRI-kwestie en zich nu ook te beraden op een mogelijke procedure tegen een gemeente die mogelijk een gelijksoortig systeem gebruikt. Het monitoren van kwesties waarbij AI voor de achterban een risico zou kunnen vormen, is in dat verband dan ook een actie die traditionele maatschappelijke organisaties volgens deze twee ondervraagden willen gaan ondernemen.

Voor wat betreft het ondernemen van verdere initiatieven en activiteiten in het kader van AI brengt een enkele ondervraagde naar voren het onderwerp AI in een nieuwsbrief aan de leden onder de aandacht te hebben gebracht.

Uit de gesprekken maken we op dat traditionele maatschappelijke organisaties op kleine schaal initiatieven en acties ondernemen in het kader van AI. Afgezet tegen de in hoofdstuk 2 gesignaleerde clusters komen daarbij naar aanleiding van de rechtszaak over SyRi alleen de componenten confronteren en controleren terug. Hoewel twee van de ondervraagden betrokken zijn geweest bij deze rechtszaak, hebben hun organisaties geen zelfstandige acties ondernomen die we kunnen onderbrengen bij de andere twee clusters die vormgeven aan tegenmacht.

Figuur 3.1 Initiatieven en acties traditionele maatschappelijke organisaties

3.4 Mensenrechtenorganisaties

De gesprekken met drie mensenrechtenorganisaties bieden een eenduidig beeld. Deze organisaties hebben de materie betreffende AI op het netvlies. De risico's zijn voor hen evident en zij zien samenwerking met verschillende partijen als een noodzaak om tegenmacht te vormen. Vanzelfsprekend biedt bekendheid met het thema AI de gelegenheid voor deze organisaties om in beweging te komen, wat zij ook doen met verschillende soorten initiatieven en acties. Aan de drie mensenrechtenorganisaties hebben we de dezelfde vragen voorgelegd als aan de traditionele maatschappelijke organisaties. Evenals bij de traditionele organisaties zijn de vragen gesteld langs de lijn in hoeverre de organisaties in de materie zitten en of zij al dan niet in beweging komen door acties te ondernemen.

3.4.1 In de materie

“AI staat bij ons goed op het netvlies omdat het nauw samenhangt met ons klassieke mensenrechtenwerk”

We vroegen de vertegenwoordigers van de mensenrechtenorganisaties allereerst in hoeverre zij zich ervan bewust zijn dat in de samenleving systemen worden toegepast met behulp van kunstmatige intelligentie en of zij zich realiseren wat de mogelijke risico's daarvan zijn voor de achterban.

Bewustzijn

“De problematiek is heel breed als je met een mensenrechtenbril kijkt”

Alle ondervraagden brengen naar voren dat AI bij hun organisatie goed op het netvlies staat. Zij zijn zich daarbij zeer bewust van de toepassingen van AI in de samenleving. Daarbij noemen ze toepassingen als SyRI, biometrische surveillance, gezichtsherkenningssystemen – ook in de publieke ruimte –, *predictive policing* en de zogenoemde slimme steden. Bij deze organisaties is de toepassing van AI volgens de ondervraagden dan ook een belangrijk thema waar zij intern veel over spreken, en staat het thema evident op de agenda.

Eén van de ondervraagden geeft aan dat het thema midden op de agenda staat omdat het experimenteren en uitrollen van AI een enorme vlucht neemt. Bij een andere organisatie staat het thema hoog op de agenda en is, volgens de gesprekspartner, de focus vooral gericht op wat de ontwikkeling van AI betekent voor de zwakkere groepen in de samenleving. Speerpunt daarbij is hoe deze groepen en maatschappelijke organisaties zich op het niveau van kennis en toegang tot de technologie zullen kunnen verhouden.

Kortom: AI en de inbedding ervan in de samenleving staan bij de vertegenwoordigers van de mensenrechtenorganisaties duidelijk op het netvlies en deze organisaties nemen het thema zeer serieus.

Risico's en kansen

Wanneer partijen in de samenleving geraakt worden door een nieuwe technologie of wanneer de samenleving zich bewust wordt van de risico's daarvan, kan een tegenreactie ontstaan. Met dit gegeven in het achterhoofd hebben we de vertegenwoordigers van de mensenrechtenorganisaties de vraag gesteld of en, zo ja, in hoeverre zij bekend zijn met de mogelijke risico's van AI en in hoeverre zij kunnen inschatten of hun achterban hierdoor negatief geraakt zou kunnen worden.

De ondervraagden zijn zich zeer bewust van de risico's die de technologie met zich meebrengt, en maken zich hier grote zorgen over. Zij zien vooral dat mensen die in armoede leven of gebruik maken van sociale voorzieningen, en minderheden hierdoor benadeeld kunnen worden. Volgens één van de ondervraagden kan AI sterk insnijden op de persoonlijke levenssfeer van burgers doordat selectiemethoden kunnen discrimineren op ras, gender en andere gronden. Verder maakt de betreffende mensenrechtenorganisatie zich zorgen over het recht op betoging en het recht op een eerlijk proces, en over de toenemende trend van discriminatie op grond van de sociaaleconomische positie van burgers. Één van de andere ondervraagden brengt als risico naar voren dat het voor veel groepen in de samenleving onmogelijk zal zijn om AI te begrijpen en zelf

te kunnen gebruiken. Ook de factor *chilling effect* en het versterken van bestaande vooroordelen kan volgens de ondervraagden een groot risico vormen. Twee van de ondervraagden refereren tot slot nog naar de onevenwichtige economische machtsbalans wanneer het over AI gaat. Daarbij wijzen ze er allereerst op dat de gedachte dat AI alle problemen kan oplossen, vooral vanuit economische perspectieven wordt gezien. Ten tweede wijzen ze erop dat bij publiek-private samenwerking mensenrechtelijke waarborgen achtergesteld kunnen worden bij de dominerende wens van de private partij. Een voorbeeld daarvan is de infrastructuur van 'slimme' steden, die samen met particuliere investeerders wordt opgezet.

Alle ondervraagden zijn het erover eens dat AI vooral kwetsbare groepen zal raken. Deze groepen zullen eerder *getargeted* worden, wat onder meer te maken heeft met de wijze waarop data worden vertrouwd en waarop daarmee wordt omgegaan. Zowel het overgerepresenteerd zijn als het ondergerepresenteerd zijn in de data kan voor deze groepen voor problemen zorgen.

Kortom: de zorgen bij de mensenrechtenorganisaties over AI zijn groot. De thematiek is voor hen nadrukkelijk aanwezig in de verschillende domeinen waarin zij zich bewegen. Hierdoor bekijken deze organisaties AI met argusogen.

Verder zijn alle geïnterviewden het er unaniem over eens dat maatschappelijke organisaties zich nauw betrokken moeten voelen bij de ontwikkeling en toepassing van AI in de samenleving. Desondanks is er volgens hen nog te weinig tegengeluid te horen. Zo brengt één van de ondervraagden naar voren dat het grote begrip dat AI alles en iedereen gaat raken, of dat nu op het gebied is van feminisme of racisme, nog grotendeels ontbreekt. In dit verband is het ook voor de eigen organisatie vaak zoeken naar welke aan AI gerelateerde systemen nu daadwerkelijk in de samenleving worden ingezet, en hoe, en welke impact dat heeft. Ook mensenrechtenorganisaties moeten gebruik kunnen maken van meer kennis en expertise om grip te krijgen op de materie rondom AI. Dat dit thema urgent is, hebben deze organisaties echter scherp op de radar staan.

De urgentie van dit thema volgt ook uit de antwoorden op de vraag of de risico's voor hun doelgroep groter worden ten opzichte van het pre-ai-tijdperk. De geïnterviewden hebben over het algemeen dezelfde zorgen als de vertegenwoordigers van de traditionele maatschappelijke organisaties. Bovendien refereren zij aan de mogelijkheid om met AI biometrische surveillance op veel grotere schaal in de publieke ruimte toe te passen.

Als alternatieve aanpak van de problemen suggereert één van de ondervraagden dat de overheid geen zelflerende algoritmische systemen in de besluitvorming zou moeten gebruiken wanneer het gaat om beslissingen die mensen aanmerkelijk kunnen raken. We maken hieruit op dat deze ondervraagden de mogelijke risico's als acute gevaren voor de samenleving ziet. Binnen de betreffende mensenrechtenorganisatie wordt intensief nagedacht over mogelijke manieren om deze gevaren het hoofd te bieden.

Ook deze groep ondervraagden hebben we gevraagd naar mogelijke positieve ontwikkelingen in het kader van AI. De technologie kent immers niet alleen risico's maar ook kansen. Eén van de geïnterviewden is positief over de mogelijke kansen die de technologie biedt voor maatschappelijke organisaties, zoals de mogelijkheid om hun slagkracht en positie te versterken. Een andere gesprekspartner geeft aan dat de focus en de prioriteit van het werk meer liggen op de bedreigingen van mensenrechten. De mogelijke kansen moeten daarbij worden bekeken in het licht van machtsongelijkheid. Voor de organisatie betekent dit logischerwijs dat het lastig is om de vruchten van AI te plukken. Wel kan het voor asielzoekers positief zijn wanneer zij met behulp van AI bijvoorbeeld aan kunnen tonen dat zij daadwerkelijk op de vlucht zijn.

Het signaal dat we hieruit destilleren, is dat bij mensenrechtenorganisatie het idee over risico's dominant is. Of de ontwikkeling van AI kansen biedt, moet vooral blijken uit wie zich deze technologie kan toe-eigenen en inzetten om de samenleving sterker te maken.

Samenwerking

“Het in goede banen leiden van AI kan niet alleen overgelaten worden aan de digitalerechten- en privacyorganisaties”

Uit de gesprekken blijkt dat de ondervraagden samenwerking tussen verschillende maatschappelijke organisaties van groot belang achten. Het gaat dan niet alleen om samenwerking met organisaties die gespecialiseerd zijn op het gebied van AI en andere daaraan gerelateerde technologieën, maar ook om samenwerking met de traditionele maatschappelijke organisaties die zich bewegen op verschillende domeinen in de samenleving.

Op de vraag of samenwerking tussen verschillende maatschappelijke organisaties zou kunnen helpen om meer grip te krijgen op AI, antwoorden alle geïnterviewden dat deze samenwerking nog in de kinderschoenen staat. Er is nog te weinig kruisbestuiving, waardoor zowel technische kennis als praktijkkennis van verschillende domeinen onvoldoende wordt uitgewisseld. Dat dit wel nodig is, blijkt volgens één van de ondervraagden uit het feit dat de digitalerechten- en

privacyorganisaties vaak geen zicht hebben op de context waarin een technologie in de verschillende domeinen kan uitwerken terwijl traditionele maatschappelijke organisaties het jargon en de technische expertise daarvoor missen. Het bouwen aan vertrouwen tussen de traditionele maatschappelijke organisaties en de digitalerechten- en privacyorganisaties zou volgens twee ondervraagden een belangrijke stap voorwaarts zijn om als maatschappelijke organisaties gezamenlijk meer grip te krijgen op AI. Als goed voorbeeld noemen ze de samenwerking tussen mensenrechtenorganisaties, digitalerechten- en privacyorganisaties en traditionele maatschappelijke organisaties in de kwestie SyRI.

Verder geven twee ondervraagden aan al geregeld samen te werken met zowel traditionele maatschappelijke organisaties als digitalerechten- en privacyorganisaties. Voorbeelden hiervan zijn coalitievorming en samenwerking door brainstormbijeenkomsten en workshops te organiseren. Deze ondervraagden zijn overigens van mening dat samenwerking nog veel meer plaats zou moeten vinden. Ze zijn optimistisch over onderlinge samenwerking maar geven tegelijkertijd aan dat nog onvoldoende te doen. Zoals we hebben gezien in hoofdstuk 2, is samenwerking een belangrijke strategie voor de organisatie van tegenmacht.

Regelgeving

“Het ontwikkelen van nieuwe mensenrechten is niet de oplossing”

In de gesprekken hebben we getracht te achterhalen hoe de mensenrechtenorganisaties staan tegenover de huidige wet- en regelgeving om de transitie van AI in de samenleving te waarborgen. Bestaande regulering kan immers bijdragen aan de wijze waarop tegenmacht vorm krijgt. Alle drie de ondervraagden zijn het erover eens dat de bestaande wet- en regelgeving voldoende zou moeten zijn om mogelijke misstanden door AI-toepassingen te sanctioneren. De vraag of er op dit moment een voldoende toereikend juridisch kader voorhanden is om AI in goede banen te leiden, beantwoorden ze dan ook bevestigend. Ze brengen naar voren dat mensenrechten strenger moeten worden toegepast en gehandhaafd; dit laatste is nu onvoldoende het geval. Een voorbeeld dat ze hierbij noemen, is de AVG. Eén van de ondervraagden brengt naar voren dat het ontwikkelen van nieuwe mensenrechten niet de oplossing is. Mogelijk moet er bij de regelgeving in de toekomst wel goed gekeken worden naar toepassingen die nu nog niet bekend zijn, aldus één van de andere geïnterviewden. Overigens is het van belang om bij nieuwe regelgeving het parlement nauw te betrekken.

De mensenrechtenorganisaties hebben er dus weinig behoefte aan om nieuwe regulering op te tuigen terwijl bestaande regelgeving nog onvoldoende zoden aan de dijk zet. De indruk die dit achterlaat, is dat niet voor elke nieuwe technologie een ander wettelijk kader moet worden ontwikkeld maar dat bestaande mensenrechten in de praktijk beter moeten worden gerespecteerd.

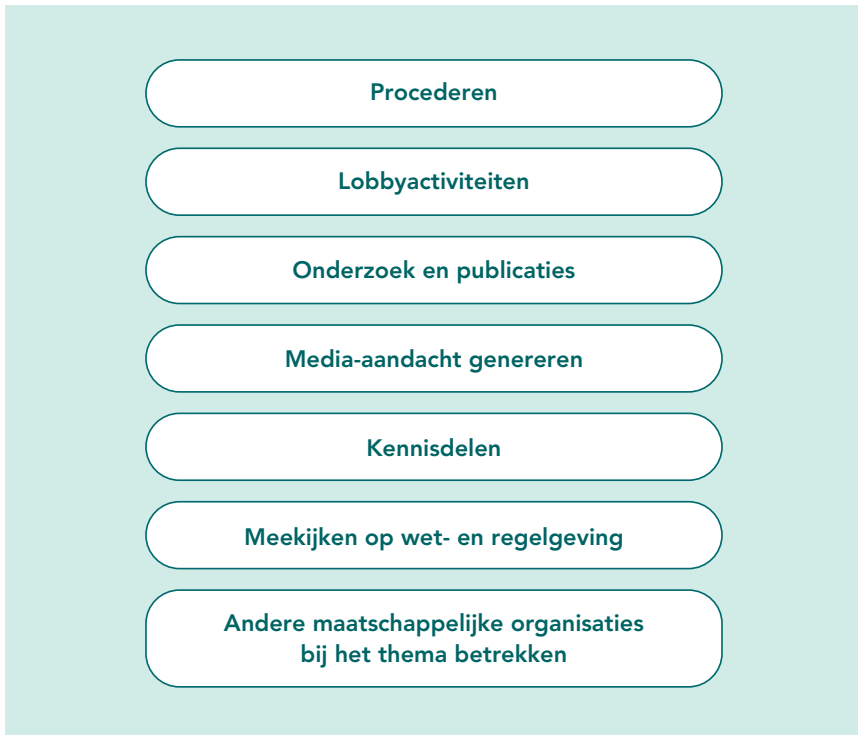
3.4.4 In beweging

De mensenrechtenorganisaties zijn er goed van op de hoogte dat de technologie AI doordringt in alle domeinen van de samenleving, zo blijkt uit de gevoerde interviews. Het is dan ook geen verrassing dat deze groep in beweging komt om grip te krijgen op AI. Op verschillende vlakken nemen ze initiatieven en acties om betrokken te zijn bij de ontwikkelingen rond AI.

Een van de geïnterviewden geeft aan dat de betreffende organisatie strategische procedures voert, zoals in de kwestie over SyRI, en continu bekijkt in hoeverre het mogelijk is om rechtszaken te voeren in het kader van AI. Daarbij is het vormen van coalities en het betrekken van andere maatschappelijke organisaties een belangrijke factor. Dit laatste is ook van belang om een groter bewustzijn te creëren over AI en de mogelijke bedreigingen ervan. Ook de twee andere ondervraagden brengen naar voren dat hun organisatie veel inzet op het organiseren van onder meer brainstormbijeenkomsten, seminars en masterclasses op het gebied van AI.

Andere acties die zij noemen, zijn het doen van onderzoek en het uitbrengen van rapporten en publicaties. Het gaat daarbij bijvoorbeeld om onderwerpen als *predictive policing* en ‘slimme’ steden. Ook het lobbyen is een actie om beter grip te krijgen op AI. Zo pleiten de mensenrechtenorganisaties voor een verbod op gezichtsherkenningssystemen voor identificatie en voor een toezichthouder op AI. Een ander initiatief dat iemand noemt, is het ontwikkelen van een mensenrechtentoets voor AI: een bindende toets waarop toezicht zal moeten komen.

Zetten we deze acties af tegen de in hoofdstuk 2 gesignaleerde clusters – verzet en protest; meebewegen, meedenken en bijsturen; en confronteren en controleren –, dan constateren we dat de mensenrechtenorganisaties op verschillende manieren in beweging komen. Denk aan lobbyactiviteiten, onderzoek, publicaties, kennisdelen, en procederen (figuur 3.2). Omdat we deze acties onder kunnen brengen in het cluster meebewegen, meedenken en bijsturen en in het cluster confronteren en controleren, leiden we hieruit af dat de tegenmacht bij de groep mensenrechtenorganisaties in ieder geval vorm krijgt.

Figuur 3.2 Initiatieven en acties van mensenrechtenorganisaties

3.5 Digitalerechten- en privacyorganisaties

Uit de gesprekken met de vijf digitalerechten- en privacyorganisaties blijkt dat deze op de hoogte zijn van de ontwikkelingen op het gebied van AI en van het feit dat deze technologie haar intrede doet in de samenleving. Ook de nadelen en de risico's die AI met zich mee kan brengen, hebben deze organisatie goed op het netvlies. Voor zover zij initiatieven en acties in het kader van AI ondernemen, richten deze zich vooral op het agenderen van deze kwesties en het aanjagen van het maatschappelijk debat hierover. Bovendien zetten ze sterk in op politieke lobby en publiekscampagnes. Deze organisaties weten ook de wegen te bewandelen om beleidsmakers en de wetgever van replek te dienen, doordat zij ook inzetten op het monitoren van beleid, wet- en regelgeving en in sommige gevallen op rechtszaken. Vaak ligt het accent bij de digitalerechten- en privacyorganisaties op de verhouding staat versus burger. De samenwerking met andere maatschappelijke organisaties begint langzaam meer vorm te krijgen, maar staat nog in de kinderschoenen.

3.5.1 In de materie

Als belangrijkste eerste vraag hebben we ook de aan de digitalerechten- en privacyorganisaties verbonden gesprekspartners gevraagd in hoeverre hun organisatie zich bewust is van het feit dat in de samenleving AI-systemen worden toegepast en of dat volgens hen risico's voor de achterban met zich mee zou kunnen brengen.

Bewustzijn

“Omdat hierover het grote gesprek gaande is, staat AI bijna vanzelfsprekend op de agenda”

Ook voor de digitalerechten- en privacyorganisaties is AI een nieuwe uitdaging. Hoewel zij de technologie goed op het netvlies hebben, verschilt de mate waarin AI een aandachtspunt is per organisatie. Niettemin kunnen we uit de gesprekken opmaken dat AI bij al deze organisaties op de agenda staat. Alle ondervraagden geven aan zich bewust te zijn van de toepassingen van AI in de samenleving en noemen daarbij onder meer vormen van biometrische identificatie, gezichtsherkenning, fraudeopsporingssystemen, en het gebruik van AI in de zorg en in de verzekeringswereld. Eén van de ondervraagden stelt dat AI niet laag op de agenda staat omdat de technologie raakt aan de onderwerpen waar de organisatie zich op richt, zoals data en de wijze waarop deze worden gebruikt in algoritmische systemen. AI is volgens deze ondervraagde echter geen toprioriteit. Hoewel de organisatie het belangrijk vindt om mee te gaan met het grote debat dat nu over dit thema wordt gevoerd, is ze echter nog zoekende hoe meer vat op de materie te krijgen. Een iets ander geluid komt van een andere ondervraagde die juist is aangenomen om het thema AI binnen de organisatie verder te brengen. Het onderzoek naar AI is binnen deze organisatie volgens de ondervraagde nog maar net gestart, maar het plan is om de focus periodiek te richten op telkens een ander specifiek onderwerp waar AI betrekking op heeft.

Het feit datai haar intrede doet in de samenleving, staat bij deze groep organisaties kortom helder op het netvlies. Binnen deze organisaties zijn thema's als privacy, data en internetvrijheid sowieso al belangrijke onderwerpen en AI nemen ze, vanwege haar verbondenheid met deze onderwerpen, daarbij min of meer automatisch mee.

Risico's en kansen

“Het gebrek aan democratische controle is een van de grootste risico's bij de ontwikkeling en toepassing van AI”

Bewustzijn van de risico's met betrekking tot een technologie is een van de wijzen waarop een tegenreactie vorm kan krijgen, zo bleek sterk bij de bespreking van kernenergie. Uit de antwoorden op de vraag of en in hoeverre de digitalerechten- en privacyorganisaties bekend zijn met de mogelijke risico's van AI en in hoeverre zij kunnen inschatten of hun achterban negatief geraakt kan worden, blijkt dat dit bewustzijn bij deze organisaties in grote mate aanwezig is. Niet alleen noemen zij bias in de AI-systemen, het vergroten van ongelijkheid in de samenleving en de toename van risicoprofieling als mogelijke risico's, maar ook de impact die AI kan hebben op de sociaaleconomische grondrechten. Eén van de geïnterviewden ziet het gebrek aan democratische controle als één van de grootste risico's van AI. Het kan daarbij gaan om het uithollen van bestaande instituties wanneer met de inzet van AI voorbij wordt gegaan aan het potentieel tot handelen van de burger in de samenleving. Een andere grote zorg die deze ondervraagde uit, is dat er nog veel onbekend is over de structurele gevolgen en de toepassingen van AI. Dat er veel gesproken wordt over hoe burgers geschaad kunnen worden door discriminatie, racisme en seksisme, is volgens deze ondervraagde begrijpelijk, maar daarnaast moet er aandacht zijn voor de afhankelijkheid van techbedrijven en het feit dat AI steeds meer gaat over ordening van de samenleving, en uiteindelijk ook vorm gaat geven aan de leefomgeving. Eén van de andere ondervraagden signaleert dat het gegeven dat de overheid te weinig kennis heeft om met AI aan de slag te gaan, een groot risico in zich draagt.

Kortom: de digitalerechten- en privacyorganisaties monitoren de problematiek van AI en haar toepassingen sterk en bekijken deze vanuit verschillende invalshoeken. Hoewel twee van de ondervraagden uit deze groep aangeven niet nauw betrokken te zijn bij de ontwikkelingen van AI, onderkennen vier van de vijf gesprekspartners de noodzaak voor de betrokkenheid van maatschappelijke organisaties wel. Eén van de ondervraagden brengt in dit verband naar voren dat deze betrokkenheid alleen goed kan plaatsvinden wanneer de overheid transparant is over het gebruik van AI. De geïnterviewde die van mening is dat maatschappelijke organisaties niet nauw betrokken zouden moeten zijn bij de ontwikkeling van AI, brengt in dit verband naar voren dat maatschappelijke organisaties meer als 'een luis in de pels' moeten fungeren. Veel beter zou het volgens deze ondervraagde zijn wanneer overheden, voordat zij AI-systemen in gebruik nemen, langskomen bij de relevante maatschappelijke organisaties voor input en kennis. Dat de maatschappelijke organisaties op dit moment nog weinig tegengeluid laten horen, is een stelling waarover alle ondervraagden het

eens zijn. Reden voor het ontbreken van dit tegengeluid is volgens één van hen dat de technologie sommige maatschappelijke organisaties angst inboezemt en dat ze het te technisch vinden om er iets over te zeggen.

De digitalerechten- en privacyorganisaties verwerpen de technologie AI op zichzelf niet geheel. De zorgen richten zich met name op de toepassing, de uitwerking en de intentie van de inzet ervan. Over het algemeen hebben deze gesprekspartners de indruk dat overheden AI als een wondermiddel zien dat alle problemen kan oplossen, en niet goed nadenken of een technologie als AI daar inderdaad het juiste middel voor is. Dit leidt er vervolgens toe dat de toepassing problemen oplevert voor de waarborgen die in onze samenleving belangrijk zijn. Op de vraag of AI ook kansen biedt, zeggen twee ondervraagden dat er bij een juist gebruik van AI mogelijk kansen zijn om de technologie in te zetten voor een rechtvaardigere samenleving en besluitvorming. Wat rechtvaardig is, hangt daarbij af van ‘wie er aan de knoppen zit’. Een andere positieve ontwikkeling zou volgens één van de andere ondervraagden nog zijn om bij het gebruik van AI goed naar bestaande processen te kijken en naar de wijze waarop mensen hierop reageren. Op deze manier moet het mogelijk zijn deze processen te verbeteren, waardoor de functionaliteit ervan beter tot haar recht komt. Er zijn echter nog veel hindernissen te nemen voordat deze kansen zich kunnen manifesteren. Ook hieruit leiden we af dat deze organisaties wel mogelijkheden zien voor AI maar dat die in deze fase van de ontwikkeling van AI nog weinig vertrouwen geven. Net als bij de mensenrechtenorganisaties zien de digitalerechten- en privacyorganisaties de vraag wie de beschikking heeft over de technologie daarbij als cruciaal.

Samenwerking

“We zouden ons als digitalerechten- en privacyorganisaties breder en dienstbaarder kunnen opstellen ten opzichte van andere maatschappelijke organisaties, zodat we kunnen volgen wat er op het spel staat”

Uit de gesprekken komt naar voren dat de samenwerking tussen de digitalerechten- en privacyorganisaties nog een inhaalslag vergt. Desondanks komt deze samenwerking langzaam maar zeker meer van de grond. Zo is de coalitie rond de SyRI-kwestie een sterk initiatief gebleken. De geïnterviewden zien de noodzaak en het voordeel in van een nauwere samenwerking met andere maatschappelijke organisaties. Op de vraag of een dergelijke samenwerking kan helpen om meer grip te krijgen op AI, antwoorden alle ondervraagden bevestigend. Eén gesprekspartner is sterk van mening dat het bundelen van verschillende expertise nodig is om tegenkracht te mobiliseren. Dit is een belangrijke voorwaarde voor de democratie en voor het beschermen van de belangen in de samenleving. Wat dat betreft zou de digitalerechten- en privacybeweging zich breder

en gediensdiger moeten opstellen ten opzichte van andere maatschappelijke organisaties.

Een andere ondervraagde geeft aan al wel samen te werken met bijvoorbeeld mensenrechtenorganisaties en een klein aantal traditionele maatschappelijke organisaties. Er zou ook de wil zijn om deze maatschappelijke organisaties nauwer bij het thema AI te betrekken. Zo stelt de organisatie al verschillende antidiscriminatieorganisaties te hebben benaderd met een zogenoemde AI-Explainer, om meer bewustzijn te genereren over dat thema in combinatie met AI. Ook brengen de geïnterviewden naar voren dat samenwerking mede is ingegeven om kennis te genereren over hoe AI zich op de verschillende domeinen van de samenleving, en dus in de praktijk, zou kunnen manifesteren. Een andere gesprekspartner geeft aan dat samenwerken soms problematisch is wanneer maatschappelijke organisaties onderliggende belangen hebben. Zo levert samenwerking soms problemen op voor de te ontvangen subsidies of financiering van een organisatie. De ondervraagde geeft daarbij aan andere maatschappelijke organisaties wel te benaderen voor ondersteuning maar dat deze die in sommige gevallen afslaan omdat ze samenwerking als concurrentie zien.

Een andere ondervraagde geeft aan in het geheel geen contact te hebben met mensenrechten- of traditionele maatschappelijke organisaties, maar wel met andere digitalerechten- en privacyorganisaties. Deze gesprekspartner is echter van mening dat de contacten verder uitgebreid zouden moeten worden om zo domeinkennis te kunnen ondersteunen met technische kennis. Kortom: digitalerechten- en privacyorganisaties, mensenrechten- en traditionele maatschappelijke organisaties werken nog te weinig samen, al denken ze wel na over een betere samenwerking en contacten daar waar deze kunnen worden geïntensiveerd.

Regelgeving

“Betere regulering kan helpen maar dat is niet het enige wat nodig is”

De regulering van AI zou volgens de gesprekspartners uit deze categorie maatschappelijke organisaties beter kunnen. Drie van de vijf ondervraagden zijn van mening dat het juridische kader onvoldoende toereikend is om AI in goede banen te leiden. Zo vindt één van de gesprekspartners dat de avg te beperkt is opgesteld voor AI. Deze wet ziet alleen toe op persoonsgegevens, maar biedt geen bescherming meer zodra deze geanonimiseerd zijn. Dit terwijl AI veel gebruikt maakt van juist deze gegevens om mensen onder te brengen in profielen. Eén van de andere ondervraagden deelt deze stelling en voegt daaraan toe dat de avg de noodzakelijke transparantie over de toepassing van AI waarschijnlijk niet borgt. Of bestaande regulering voldoende is, moet volgens deze ondervraagde de komende jaren nog maar blijken.

Uit de antwoorden blijkt echter ook dat er wel een toereikend juridisch kader is voor AI. Dit volgt bijvoorbeeld uit de uitkomsten van de rechtszaak rond SyRI. Dat de zaak wordt beoordeeld vanuit de bestaande fundamentele rechten, is daarvoor het bewijs. In theorie zou de bestaande wet- en regelgeving dan ook voldoende kunnen zijn voor AI. Het probleem is volgens een ondervraagde echter dat het voor maatschappelijke organisaties veel werk en kennis vereist om deze waarborgen ook af te dwingen. Meer juridische waarborgen zouden kunnen helpen maar wat vooral ontbreekt, is dat er voorafgaand aan de inzet van een AI-toepassing kritische fundamentele vragen moeten worden gesteld.

Binnen deze groep bestaan er dus verschillende ideeën over het juridische kader dat nodig is voor AI. Bestaande regulering kan een uitkomst bieden, maar aanvullende regelgeving wordt niet afgewezen.

3.5.2 In beweging

Deze groep maatschappelijke organisaties onderneemt initiatieven en acties gericht op AI. Dit is geheel in lijn met onze constatering dat AI bij deze groep goed op het netvlies staat.

Op de vraag welke acties en initiatieven er tot nu toe op het gebied van AI zijn ondernomen, noemen drie van de ondervraagden de rechtszaak tegen SyRI en het verkennen van de mogelijkheid om soortgelijke rechtszaken te voeren. Eén van de ondervraagden brengt naar voren dat betreffende organisatie zich inzet en lobbyt voor een verbod op *predictive policing* en de toepassing van AI bij uitkeringen. Deze ondervraagde geeft aan dat AI ook een rol speelt bij microtargeting bij verkiezingen. Zo heeft de organisatie na een onderzoek publiekelijk boven water gebracht dat Nederlandse burgers worden getarget. Mede omdat Facebook het parlement daar over anders had geïnformeerd, rapporteerden de media hierover.

Behalve lobby, onderzoek en publiekelijk optreden houden de geïnterviewden zich op het thema AI ook bezig met de verspreiding van kennis en het meedenken over hoe AI vorm zou moeten krijgen in de samenleving. Eén van de gesprekspartners wijst er in dit verband op dat zij via netwerken proberen om meer burgers te interesseren voor het thema AI. Twee ondervraagden benadrukken ook nog dat ze betrokken zijn bij wet- en regelgeving over AI. Zowel in Brussel bij de Europese Unie als op nationaal niveau houden ze goed in de gaten hoe deze zich ontwikkelt, om AI-beleid en -wetgeving te kunnen beïnvloeden. Een voorbeeld hiervan is de uitgebreide reactie die één van de organisaties heeft ingediend naar aanleiding van de AI White Paper van de HLEG.⁸¹ Verder stelt één

81

Met deze White Paper presenteerde de Europese Unie beleidsoplossingen om tot een betrouwbare en veilige ontwikkeling van AI in Europa te komen, met volledige eerbiediging van de waarden en rechten van EU-burgers.

van de gesprekspartners dat zijn of haar organisatie meedenkt over een passend Human Rights Impact Assessment voor AI, dat op korte termijn zal verschijnen.

Uit deze antwoorden blijkt dat de digitalerechten- en privacyorganisaties in beweging zijn ten aanzien van de nieuwe technologie. Daarbij zijn ten minste twee clusters van componenten terug te zien die vorm kunnen geven aan tegenmacht: het cluster meebewegen, meedenken en bijsturen en het cluster confronteren en controleren.

Figuur 3.3 Acties en initiatieven gericht op aan AI gerelateerde toepassingen van digitalerechten- en privacyorganisaties

3.6 Kernpunten maatschappelijke organisaties raken aangehaakt bij AI

Figuur 3.4 Maatschappelijke organisaties haken aan bij AI

4 Positioneren

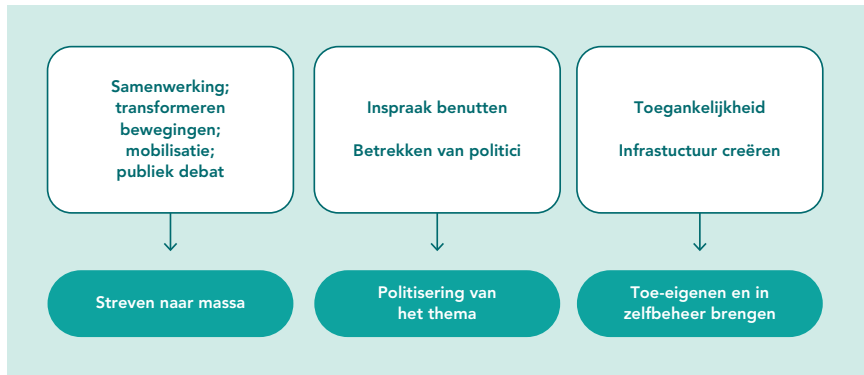
4.1 Inleiding

In het voorgaande hoofdstuk hebben we verkend hoe en in welke mate maatschappelijke organisaties (traditionele maatschappelijke organisaties, mensenrechtenorganisaties en digitalerechten- en privacyorganisaties) zijn aangehaakt bij de ontwikkelingen rondom AI. In hoeverre zien we bij AI de verschillende componenten terug die tegenmacht vormen en de strategieën die daaraan bijdragen? Bij welke typen maatschappelijke organisaties is er sprake van de clusters verzet & protest; meebewegen, meedenken & bijsturen; en confronteren & controleren? We gaan daarbij uit van de componenten en ontwikkelingen die we hebben gesignaleerd in hoofdstuk 2. In dit hoofdstuk bespreken we bovendien een aantal redenen waarom sommige maatschappelijke organisaties minder aangehaakt zijn bij AI dan andere. Aan de hand hiervan maken we de balans op met betrekking tot de vraag hoe maatschappelijke organisaties in Nederland zich positioneren ten opzichte van de inbedding van AI in de samenleving.

4.2 Strategieën die bijdragen aan de vorming van tegenmacht

In hoofdstuk 2 hebben we de acties en initiatieven uit de verschillende transitieperiodes geduid in de clusters: verzet en protest; meebewegen, meedenken & bijsturen en confronteren & controleren. Daar hebben we ook verschillende strategieën gesignaleerd die eveneens hebben bijgedragen aan de vorming van tegenmacht in de betreffende periodes. Tijdens de industriële revolutie ging het om samenwerken, politici betrekken en inspraak. De introductie van kernenergie ging gepaard met transformerende bewegingen, mobilisatie van de samenleving, het betrekken van politici en publiek debat. En in de beginjaren van het internet zorgden de strategieën voor de totstandkoming van toegankelijkheid en infrastructuur en ontstond de brede discussie over rechten en machtsbalans op het internet. We kunnen deze strategieën ordenen in drie categorieën namelijk 1) massa, 2) politisering en 3) zelfbestuur.

Samenwerken, transformerende bewegingen, mobilisatie en publiek debat leiden tot *massa*. Door gebruik te maken van inspraak ofwel door instrumenten voor inspraak te benutten en de politiek erbij te betrekken om de technologie onder de aandacht te brengen, is het mogelijk het thema te *politiseren*. Toegankelijkheid en infrastructuur creëren, zoals de internetpioniers deden, strookt met *zelfbestuur*: zich de technologie zoveel mogelijk toe-eigenen en in zelfbeheer brengen. We nemen deze drie categorieën mee in onze bespreking van hoe maatschappelijke organisaties in Nederland zich positioneren ten opzichte van de inbedding van AI in de samenleving.

Figuur 4.1 Massa, politisering en zelfbestuur

4.3 Tegenmacht bij traditionele maatschappelijke organisaties

Binnen de onderzochte groep traditionele maatschappelijke organisaties staat de feitelijke toepassing van AI nog maar beperkt op het netvlies. We zagen dan ook dat er vanuit deze groep bijna geen initiatieven en acties worden ondernomen om grip te krijgen op AI. Met uitzondering van het cluster confronteren & controleren komen geen van de andere componenten van tegenmacht bij de ondervraagden in deze groep terug. Dat het cluster confronteren & controleren bij deze groep wel voorkomt, is met name te verklaren doordat enkele van deze traditionele organisaties als coalitiepartij betrokken zijn geweest bij de rechtszaak tegen SyRI. In deze zaak stelden de eisers zich op het standpunt dat het daarbij ging om een AI-gedreven systeem. We hebben echter geen zelfstandige initiatieven en acties waargenomen specifiek gericht op AI-toepassingen. We constateren uit dit alles dat tegenmacht vanuit de traditionele maatschappelijke organisaties nog weinig vorm krijgt. Hieronder bespreken we kort drie kwesties die hier volgens ons aan ten grondslag liggen: prioriteitstelling, de aard van de technologie en de cultuur van maatschappelijke organisaties in Nederland.

4.3.1 Prioriteit ligt bij de 'grotere' problemen

Dat we binnen de groep traditionele maatschappelijke organisaties nog weinig beweging zien ten opzichte van AI, is zeker geen onwil. Uit de gesprekken blijkt immers dat zij over het algemeen vinden dat maatschappelijke organisaties nauw betrokken zouden moeten zijn bij de ontwikkelingen rondom deze technologie. Niettemin zien zij het als hun voornaamste rol om op te komen voor de primaire behoeften van hun achterban. De gedachte hierbij is dat de problemen die ze aanpakken, moeten resulteren in een directe verbetering van de omstandigheden van die achterban. Denk bijvoorbeeld aan een veilige werkplek, directe toegang tot een sociale uitkering of het voorkomen van racisme, discriminatie en vooroordelen in de leefomgeving. De prioriteit ligt bij de traditionele maatschappelijke organisaties dan ook sterk op de directe en

zichtbare problemen die bij hun achterban spelen. Zo zal het bemiddelen van woonruimte voor een dakloze familie met een laag inkomen eerder de aandacht opeisen dan het doen van onderzoek naar een AI-beslissysteem die mensen met een laag inkomen geen toegang verleent tot woonruimte in een bepaalde wijk. De traditionele maatschappelijke organisaties zeggen aan het adresseren van het eerste type problemen hun handen al vol te hebben. Het adresseren van de problemen die AI mogelijk veroorzaakt, krijgt daarmee een lagere prioriteit.

Dit probleem doet zich niet alleen voor bij de traditionele maatschappelijke organisaties in Nederland. Ook de onderzoekers Gangadharan en Niklas van de London School of Economics and Political Science signaleren deze trend.⁸² Zij concluderen dat maatschappelijke organisaties die zich bezighouden met kwesties van armoede, discriminatie en rechten van minderheden, de neiging hebben om digitale kwesties te behandelen als ondergeschikte problemen ten opzichte van de ‘grotere’ problemen waarmee ze worden geconfronteerd. Respondenten in dat onderzoek brengen naar voren dat het goed mogelijk is dat er met technologie ‘dingen gebeuren’ waar zij geen zicht op hebben, maar dat ze ‘veel te doen hebben’. Deze observaties uit het onderzoek van Gangadharan en Niklas onderschrijven onze bevindingen, namelijk dat traditionele maatschappelijke organisaties prioriteit geven aan de primaire (zichtbare) en directe behoeften van hun achterban en die resulteren in een directe verbetering van de omstandigheden.

4.3.2 AI als onzichtbare technologie

De ellendige positie, werk- en leefomstandigheden van de arbeider was de prikkel die de voorwaarden schiep voor tegenmacht tijdens de industriële revolutie, zo zagen we in hoofdstuk 2. De uitwerking van de technologie was zichtbaar aanwezig doordat een bepaalde groep direct de gevolgen van de nieuwe uitvindingen aan den lijve ondervond. Bij AI gaat het om een technologie die net als kernenergie een immaterieel karakter heeft en wat dat betreft onzichtbaar is. Hoewel inmiddels duidelijk is dat AI in haar uitwerking burgers direct kan raken, is dit nog maar beperkt zichtbaar en waarneembaar. Dit hoeft ook geen belemmering te zijn voor tegenmacht. Tijdens de periode van de antikernenergiebeweging kreeg tegenmacht in eerste instantie immers vorm doordat steeds meer bewustzijn ontstond over de mogelijke risico’s van de technologie. Dit gebeurde door kennis en informatie te verspreiden, eerst door wetenschappers en later door de anti-kernenergiebeweging.

Uit de interviews met de traditionele maatschappelijke organisaties volgt dat het gebrek aan kennis en informatie een drempel is om aan te haken bij AI-ontwikkelingen. Zo blijkt uit de interviews dat een aantal traditionele

maatschappelijke organisaties die opkomen voor gelijke behandeling, zelf nog maar in beperkte mate op het netvlies heeft in hoeverre AI-gedreven systemen de ongelijkheid voor hun doelgroepen kunnen vergroten. Denk ook aan de traditionele maatschappelijke organisaties die opkomen voor de rechten van burgers, die voor hun inkomen afhankelijk zijn van de staat. Ook hier lijkt het besef nog maar minimaal aanwezig dat bestaande vraagstukken waar zij zich op richten, door AI veranderen en mogelijk zelfs tot meer en grotere problemen leiden. De oorzaken van deze problemen zullen zich door AI mogelijk steeds meer achter de schermen kunnen gaan afspelen omdat ze aan de voorkant niet meer goed zichtbaar zijn. Zo kan fraudedetectie met behulp van AI ertoe leiden dat mensen beoordeeld en uitgesloten worden van bepaalde sociale voorzieningen, zonder dat duidelijk is hoe dit systeem werkt of met welke data het is gevoed. De traditionele maatschappelijke organisaties geven zelf aan dat zij überhaupt niet op de hoogte zijn van de AI-systemen die de overheid en de uitvoeringsinstaties toepassen. Door dit gebrek aan transparantie en door onvoldoende informatie kunnen deze partijen nauwelijks grip krijgen op de mogelijke impact die AI zou kunnen hebben voor hun achterban. De onzichtbaarheid van AI ligt kortom niet alleen in de aard van de technologie maar ook in het gebrek aan informatie en transparantie.

Dit gebrek aan informatie en transparantie speelt ook op een ander niveau. Uit een onderzoek van het European Center for Non-profit Law (ECNL) blijkt dat maatschappelijke organisaties onvoldoende zijn betrokken bij de totstandkoming van het Nederlandse Strategisch Actieplan voor Artificiële Intelligentie (SAPAI).⁸³ Volgens het ECNL zou het hebben ontbroken aan een algemene, open oproep om bij te dragen aan het SAPAI. Zo had het bestaande internetconsultatiemechanisme een manier kunnen zijn om groepen en organisaties te bereiken die in het totstandkomingsproces niet op de radar van de overheid stonden. Er zou volgens het ECNL ook niet proactief zijn uitgereikt naar maatschappelijke organisaties die de technische aspecten van AI misschien niet begrepen, maar wel expertise zouden kunnen leveren op het gebied van de impact die AI heeft op de mensenrechten.⁸⁴ Dat naar maatschappelijke organisaties die gemarginaliseerde of andere kwetsbare groepen vertegenwoordigen onvoldoende is uitgereikt, vindt het ECNL bezwaarlijk omdat juist deze groepen de negatieve effecten van AI-systemen ondervinden. Uit het onderzoek blijkt verder dat de regering het een uitdaging vond om belanghebbenden uit het maatschappelijk middenveld te identificeren en aan tafel te brengen. Het onderzoek schetst een

---

83 SAPAI schetst hoe Nederland zou moeten profiteren van de maatschappelijke en economische kansen van AI en hoe de publieke belangen van AI te waarborgen zijn om zo bij te dragen aan welvaart en welzijn.

84 ECNL 2020: 5.

context waaruit kan worden opgemaakt dat het informatie- en transparantietekort waar de traditionele maatschappelijke organisaties mee kampen, al vroeg in het proces van nadenken over AI kan zijn ontstaan.

Wat verder ook meespeelt, zoals we uit de interviews hebben kunnen opmaken, is dat deze organisaties vaak onvoldoende capaciteit, menskracht en budget hebben om kennis op te doen en expertise binnen te halen. Zicht op hoe AI raakt aan de belangen die zij vertegenwoordigen, vergt immers een nieuwe, specifieke deskundigheid. Veel van deze organisaties hebben een beperkt budget en een handjevol medewerkers waarmee ze de oorspronkelijke doelen (hun prioriteiten) ternauwernood kunnen halen. Vooral de kleinere traditionele maatschappelijke organisaties zijn in Nederland bovendien vaak afhankelijk van projectsubsidies, waardoor er geen budget overblijft om expertise op andere thema's te ontwikkelen. Dit laatste bevestigt The Fundamental Rights Agency. Dit bureau van de Europese Unie voor de Grondrechten (FRA) wijst er in zijn rapport *Uitdagingen voor maatschappelijke organisaties die zich inzetten voor mensenrechten in de EU* op dat financiering vaak komt in de vorm van (kortlopende) projectfinanciering.⁸⁵ Financiering voor langer lopende projecten of structurele financiering is vaak niet beschikbaar, waardoor deze organisaties geen extra activiteiten kunnen ondernemen die niet binnen een bepaald project vallen. Om AI beter op het netvlies te krijgen hebben de traditionele maatschappelijke organisaties een extensieve investering nodig.

4.3.3 Een pragmatische onderhandelingscultuur

Een laatste reden waarom de traditionele maatschappelijke organisaties mogelijk weinig tegenmacht bieden, kan gelegen zijn in het vertrouwen dat deze organisaties in de overheid hebben. In Nederland zijn mensenrechten sterk verdisconteerd in de rechtsstaat. Meijs stelt dat Nederland bij de aanpak van complexe maatschappelijke uitdagingen mede daarom een lange traditie kent van consultatie van het maatschappelijk middenveld en samenwerking daarvan met de overheid.⁸⁶ Volgens Koole heeft de wereld van maatschappelijke organisaties van oudsher dan ook een neocorporatistisch karakter dat voortkomt uit een lange geschiedenis van coöperatieve samenwerking met overheid en bestuur.⁸⁷

Deze wijze van samenwerking bestond al in de tijd van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De eerste contouren van wat we nu maatschappelijke organisaties noemen, zijn dan vooral te vinden in het particulier initiatief. Niettemin is er ook dan al een pragmatische onderhandelingscultuur tussen

---

85 FRA 2018.

86 Zie De Boer 2020: 25.

87 Idem.

burgers en autoriteiten. Deze is gericht op het oplossen van problemen en het kanaliseren van belangen en conflicten in de samenleving. Vooral na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelt de overheid een steeds verdergaande samenwerking met vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties⁸⁸ en wordt het de gewoonte dat zij deze maatschappelijke instellingen subsidieert.⁸⁹ Het Nederlandse maatschappelijke middenveld heeft hiermee een steeds meer politiek-maatschappelijk en sectoraal karakter gekregen.⁹⁰

Tegen deze achtergrond is het niet geheel ondenkbaar dat dit vertrouwen in de overheid en de corporatistische stijl van onderhandelen minder urgentie oproepen om zelf in beweging te komen en een meer actiegerichte aanpak uitsluiten. In dit verband verwijzen we ook naar het gegeven dat een organisatie tijdens de interviews naar voren brachten, dat het goed laten landen van AI in de samenleving vooral de taak is van de overheid.

4.4 **Tegenmacht bij mensenrechtenorganisaties**

Binnen de groep van de mensenrechtenorganisaties krijgt tegenmacht in het kader van AI meer vorm dan bij de traditionele maatschappelijke organisaties. De initiatieven en acties van deze groep zijn onder te brengen in het cluster meebewegen, meedenken & bijsturen. Daarnaast zijn er initiatieven en acties die aansluiten op het cluster confronteren & controleren. We bespreken in deze paragraaf achtereenvolgens de activiteiten die bij de twee clusters passen en de door ons gesignaleerde strategieën.

4.4.1 **Meebewegen, meedenken & bijsturen**

Kennis genereren, onderzoek doen en kennisdelen

Om te beginnen zien we dat mensenrechtenorganisaties zich toelagen op het genereren van kennis over AI, in dat verband onderzoek verrichten en inzetten op kennisdeling. Een voorbeeld hiervan is het project *Watching Big Brother* van Amnesty International. Amnesty wil met dit project zorgen voor meer controle, transparantie en bescherming bij de inzet van technologieën als AI omdat deze vaak leiden tot discriminatie en ongelijkheid. In dit verband startte Amnesty tevens haar zogenoemde *Algorithm Accountability Lab* dat zich richt op de gevolgen van algoritmes, AI en Big Data voor de sociale en economische mensenrechten. Met het eigen onderzoek wil Amnesty wat zij 'algoritmische rechtvaardigheid' noemt, bevorderen.⁹¹ In het kader van het onderzoek publiceerde

---

88 Idem.

89 Zie WRR 2012: 31.

90 Zie WRR 2002: 113.

91 Amnesty 2021c

de mensenrechtenorganisatie in 2020 het rapport *We Sense Trouble: Automated Discrimination and Mass Surveillance in Predictive Policing in the Netherlands*. De Kamerleden Van Beukering-Huijbregts, Verhoeven en Buitenweg stelden Kamervragen over dit rapport en vroegen om een kabinetsreactie.⁹² Een ander voorbeeld is het NJCM, dat zich onder meer toelegt op het faciliteren van werkgroepen, brainstormbijeenkomsten en seminars. Eén van deze brainstormbijeenkomsten leidde tot de aftrap van de rechtszaak SyRI. Ook organiseerde deze organisatie een seminar over AI om juristen en andere belangstellenden voor het onderwerp te interesseren. Hoewel Hivos in Nederland minder actief is dan in ontwikkelingslanden, wees deze mensenrechtenorganisatie bij een presentatie in Den Haag over AI op het belang om deze technologie ook in te zetten voor het bevorderen van mensenrechten.⁹³ In de zaak SyRI betrokken de organisaties twee bekende Nederlanders als eisers, niet alleen om media-aandacht te genereren, maar ook om in columns en televisieoptredens uitleg aan de burger te geven over de risico's van dit soort systemen.

Samenwerken met wetenschap, traditionele maatschappelijke organisaties en digitalerechten- en privacyorganisaties.

Streven naar massa

Samenwerking versterkt

In hoofdstuk 2 zagen we dat tegenmacht mede vorm krijgt door bepaalde strategieën. Deze strategieën kunnen spontaan ontstaan of juist door initiatieven en acties die worden ingezet. Bij de eerdere transities droeg bijvoorbeeld een brede samenwerking bij aan de vorming van tegenmacht. Deze strategie komt terug bij de transitie van AI in de samenleving. Vanuit de mensenrechtenorganisaties ontstaat er een trend om steeds meer samen te werken en zo grip te krijgen op AI. Zo werken zowel het NJCM als Amnesty nauw samen met wetenschappers om hun kennis te vergroten. Amnesty heeft een wetenschapper van de Radboud Universiteit Nijmegen aangetrokken met een specialisatie op het gebied van mensenrechten en technologie. Het NJCM heeft nauw contact met een netwerk van juridische wetenschappers die geregeld fungeren als gesprekspartners voor onderzoeken gerelateerd aan bijvoorbeeld geautomatiseerde beslissystemen. Ook reiken deze mensenrechtenorganisaties uit naar de traditionele maatschappelijke organisaties. Illustratief daarvoor is de samenwerking tussen Amnesty en een organisatie als Control Alt Delete, die zich inzet tegen

etnisch profileren. Zowel het NJCM als Amnesty zoeken ook de samenwerking met digitalerechten- en privacyorganisaties, onder meer bij brainstormbijeenkomsten en coalitievorming. Dergelijke coalitievorming, zoals bij SyRI en in het kader van de WGS, is een vorm van samenwerken die we steeds vaker tegenkomen. Mensenrechtenorganisaties zetten in op deze coalities en samenwerkingsverbanden om andere maatschappelijke organisaties te mobiliseren en bij het onderwerp te betrekken. Daarbij hoort ook het betrekken van de digitalerechten- en privacyorganisaties om onderling expertise uit te wisselen. Deze samenwerking leidt tot kennisdeling wat op haar beurt weer kan leiden tot een betere gedachtevorming en de potentie heeft om daarmee een brede massa te bereiken.

4.4.2 Confrontatie & controle

Mensenrechtenorganisaties ondernemen daarnaast ook initiatieven en acties die we samen kunnen nemen onder het cluster confrontatie & controle.

Het voeren van rechtszaken in het algemeen belang (strategic litigation)

Ten eerste oriënteren mensenrechtenorganisaties zich steeds meer op het voeren van rechtszaken in het algemeen belang, als een instrument van controle. Behalve de zaak SyRI noemen we als voorbeeld de coalitie tussen twee mensenrechtenorganisaties, twee traditionele maatschappelijke organisaties en twee burgers, die de Koninklijke Marechaussee voor de rechtbank daagde inzake etnisch profileren. Deze coalitie vorderde een verbod om bij grenstoezicht etnische indicatoren in risicoprofielen op te nemen. Vooralsnog is de vordering afgewezen maar een toewijzing in hoger beroep zou gevolgen kunnen hebben voor het gebruik van deze indicator in AI-systemen. Amnesty roept er ook toe op om elk (indirect) gebruik van etniciteit en nationaliteit bij geautomatiseerde risicoprofilering bij wetshandhaving expliciet te verbieden.⁹⁴

Deze rechtszaken lenen zich ook voor het aan de kaak stellen van kwesties doordat ze in de aanloop ervan veel media-aandacht genereren. De zaak hoeft niet altijd gewonnen te worden maar heeft als bijkomend effect dat deze wel vragen oproept in de samenleving. De campagne Bij voorbaat verdacht en de media-aandacht die coalitiepartner het Platform Bescherming Burgerrechten rondom de zaak SyRI voor zijn rekening nam, is daarvoor tekenend.

Monitoren van beleid en wetgeving

Een andere wijze waarop het cluster confronteren & controleren terugkomt, is wanneer mensenrechtenorganisaties beleid en nieuwe wetsvoorstellen onder de loep nemen. Deze maken intensief gebruik van de mogelijkheid om brieven aan parlement en kabinet te schrijven. Een instrument dat mensenrechtenorganisaties goed benutten, is het recht om betrokken te worden bij wetsvoorstellen. Het NJCM gaf bijvoorbeeld een reactie op het wetsvoorstel WGS en heeft op Europees niveau een bijdrage geleverd aan de consultatie van de Europese Commissie over de White Paper AI.⁹⁵ Op deze wijze worden de opstellers van beleid en wetsvoorstellen geconfronteerd met de mogelijke leemtes en risico's die mensenrechtenorganisaties signaleren. Deze acties corresponderen overigens niet alleen met de componenten controleren & confronteren maar ook met de componenten meebewegen, meedenken & bijsturen. Op deze manier denken ze immers ook constructief mee over hoe de ontwikkeling van AI zou moeten verlopen.

Bij de mensenrechtenorganisaties krijgt tegenmacht dus behoorlijk vorm. Zij komen opmerkelijk genoeg veel meer in beweging dan de hierboven besproken traditionele maatschappelijke organisaties. Op basis van de interviews en nader onderzoek zijn daarvoor drie redenen aan te voeren: de bredere oriëntatie van mensenrechtenorganisaties op grondrechten; de opzet en inrichting van mensenrechtenorganisaties; en de ruimere capaciteit en financiering.

4.4.3 Drie verschillen met traditionele maatschappelijke organisaties

Een eerste belangrijke reden waarom mensenrechtenorganisaties in het kader van AI veel meer dan de traditionele maatschappelijke organisaties in beweging komen, is dat zij een zeer brede oriëntatie hebben. Zij richten zich vaak op het hele spectrum van mensenrechten en grondrechten (zie begin hoofdstuk 3). De snelle verspreiding van AI binnen verschillende domeinen maakt dat zij dergelijke systemen in die domeinen eerder signaleren en vervolgens in verband brengen met mogelijke mensenrechtenschendingen. Hier hoort ook bij dat mensenrechtenorganisaties vanwege hun brede focus vaak ook veel contacten hebben met traditionele maatschappelijke organisaties, zoals we hierboven aangaven. Noemenswaardig is dat mensenrechtenorganisaties niet per se actief op zoek zijn naar kwesties die AI met zich kan brengen, maar daar juist door hun brede aandachtsveld en samenwerking met partijen in verschillende domeinen tegenaan kunnen lopen.

Een tweede belangrijke reden is dat mensenrechtenorganisaties vaak internationaal zijn opgezet. Zo is Amnesty Nederland onderdeel van het wereldwijd opererende Amnesty International en Hivos is eveneens een wereldwijde mensenrechtenorganisatie. Ook het NJCM heeft een buitenlandse equivalent en moederorganisatie in The International Commission of Jurists (ICJ). Dit betekent dat kennis van elders via de lokale vestigingen ook doorsijpelt en in Nederland door mensenrechtenorganisaties kan worden opgepakt of verder uitgerold. Amnesty International heeft in de VS bijvoorbeeld een programma rondom AI gelanceerd en is betrokken bij het verbod op gezichtsherkenning in verschillende steden wereldwijd.⁹⁶ Het is dan ook niet verwonderlijk dat de organisatie ook in Nederland oproept tot een verbod op bijvoorbeeld het uitvoeren van gezichtsherkenningstechnologie.⁹⁷

Een derde reden voor de grotere activiteit van mensenrechtenorganisaties op het gebied van AI is te vinden in de mate waarin zij kunnen beschikken over financiën en capaciteit. Internationale mensenrechtenorganisaties hebben vaak een ruim budget omdat ze los van lokale donateurs ook gesteund worden vanuit de internationale moederorganisaties. Dit in tegenstelling tot de traditionele maatschappelijke organisaties, die in Nederland vaak afhankelijk zijn van projectsubsidies. Ook menskracht en capaciteit spelen in dit kader een rol. Bij Amnesty Nederland is (al dan niet vrijwillig) een groot aantal mensen werkzaam. Het NJCM heeft een klein aantal mensen in dienst maar kan rekenen op kennis en inzet vanuit de negen verbonden werkgroepen waarover de organisatie beschikt en de gecommitteerde academici die een aanstelling hebben bij verschillende universiteiten. Ook hier moeten traditionele maatschappelijke organisaties het vaak met minder doen. Denk aan de feministische organisatie De Bovengrondse, die slechts vier deeltijdmedewerkers heeft. Deze argumenten gaan overigens niet in alle gevallen op. Traditionele maatschappelijke organisaties als FNV, Vluchtelingenwerk en de Landelijke Cliëntenraad zijn grotere organisaties die beschikken over verschillende vestigingen en raden. Ook geldt dat sommige traditionele maatschappelijke organisaties onderdeel kunnen uitmaken van bijvoorbeeld een Europese koepelorganisatie of een internationaal netwerk.

4.5 Tegenmacht vanuit digitalerechten- en privacyorganisaties

Evenals de mensenrechtenorganisaties hebben ook de digitalerechten- en privacyorganisaties zich ontwikkeld tot een min of meer volwaardige tegenmacht. Bij deze organisaties zijn dezelfde twee componenten van tegenmacht terug te vinden als bij de mensenrechtenorganisaties, namelijk meebewegen, meedenken & bijsturen alsmede confronteren & controleren. We zetten hieronder uiteen hoe deze organisaties deze componenten middels acties en initiatieven inzetten.

4.5.1 Meebewegen, meedenken & bijsturen

Kennisdelen en campagnes

De componenten meebewegen, meedenken & bijsturen zien we terug in de wijze waarop digitalerechten- en privacyorganisaties zich richten op het delen van kennis en het onderrichten van burgers en organisaties. Zo was een vertegenwoordiger van het Platform Bescherming Burgerrechten in Lausanne aanwezig om tijdens de conferentie Applied Machine Learning Days een presentatie te geven.⁹⁸ Waag organiseerde met haar Future Internet Lab een workshop over algoritmeverantwoordelijkheid, waaruit bleek dat mensen vaak niet veel begrijpen van AI. Daarnaast kwam naar voren hoe verantwoordelijkheid dragen betekenisvol kan zijn als er eigenlijk niemand is die het geheel overziet. Kennisdeling richt zich niet alleen op burgers en andere organisaties maar ook op overheden en uitvoeringsorganisaties. Zo heeft Waag in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties onderzoek gedaan naar richtlijnen voor het gebruik van algoritmen. In dit onderzoek wees de organisatie onder meer op een indeling van systemen voor kunstmatige intelligentie die behulpzaam kan zijn bij het categoriseren en typeren van de impact en de risico's van de technologie.⁹⁹

De digitalerechten- en privacyorganisaties maken ook gebruik van campagnes om kennis over AI te delen, vaak met het bredere publiek als doelgroep. Denk bijvoorbeeld aan de Reclaim Your Face-campagne om biometrische massasurveillance te verbieden, die zij in 2020 samen met burgerrechtenorganisaties door heel Europa lanceerden.¹⁰⁰ Met deze campagne roept de organisatie niet alleen op tot een verbod op biometrische massasurveillance (onder meer in de vorm van gezichtsherkenning) maar probeert zij ook burgers wakker te schudden.

---

98 Bij voorbaat verdacht 2020.

99 Spierings en Van der Waal 2020.

100 reclaimyourface.eu.

Politisering van het thema

Het betrekken van politici

Een opvallende strategie is bovendien de politisering van AI, doordat met name de digitalerechten- en privacyorganisaties een politieke lobby hebben opgezet. Een goed voorbeeld is het Digitaliseringsdebat dat Open State Foundation, Waag en Bits of Freedom organiseerden voor de verkiezingen van 2021. Ook mensenrechtenorganisatie Amnesty was hier overigens bij betrokken. Aan het debat namen zes politieke partijen deel en de aanwezige politici werden uitgedaagd om een standpunt in te nemen over digitale kwesties, waaronder AI. Een strategische zet van de organisatoren was om verschillende politieke partijen tijdens dit debat de basis te laten leggen voor het digitaliseringsakkoord. In dit akkoord beloven onder andere D66, GroenLinks, PvdA, SP, Partij Digitale Stembusakkoord voor de Dieren, Volt, Piratenpartij en Nida om zich ervoor in te spannen dat de overheid transparante en uitlegbare algoritmes gebruikt. Deze voorbeelden zijn illustratief voor het beroep dat de digitalerechten- en privacyorganisaties inmiddels doen op de politiek om zich uit te spreken over zaken als AI. Dat er een sterke focus ligt op het betrekken van de politiek, blijkt ook uit de brief die Bits of Freedom, Open State Foundation, Waag en ook Amnesty in 2021 schreven aan de informateur. In deze brief bepleiten zij de totstandkoming van een duidelijk politiek kader voor de omgang met digitale technologie, zoals Big Data, kunstmatige intelligentie, algoritmes en beïnvloedingstechnologieën.¹⁰¹ Dergelijke acties kunnen ertoe leiden dat de politiek op termijn met beleid of wetgeving komt voor AI, zoals dat ook bij eerdere technologische transitieën gebeurde.

Streven naar massa

Samenwerking

Een strategie die we bij de mensenrechtenorganisaties al noemden, is samenwerking. Samenwerking wordt niet alleen opgezet vanuit de mensenrechtenorganisaties maar wordt ook door de digitalerechten- en privacyorganisatie bevordert. De digitalerechtenorganisaties en de mensenrechtenorganisaties weten elkaar inmiddels goed te vinden. In 2020 nam Bits of Freedom deel aan een panel over technologie en de rechtsstaat, georganiseerd door het NJCM. Ook fungeren beide organisaties steeds vaker als elkaars gesprekspartners.¹⁰²

101

Brief digitalisering, controle, tegenmacht en transparantie, 2021.

102

Zoals we eerder constateerden, is het samenwerken met verschillende partijen sterk verbonden aan het genereren van kennis, onderzoek en het delen van kennis.

Daarnaast ontstaat samenwerking met de kunstwereld. Een voorbeeld hiervan is een gedeeld onderzoek van Waag en de kunstenaars van SETUP. Dit initiatief, genaamd 'ai Barbie', is gericht op de mogelijke consequenties van 'slim' speelgoed dat wordt aangedreven door AI. In 2019 organiseerde Bits of Freedom de Big Brother Award, een bijeenkomst die werd omlijst door spoken-wordartiesten, singer-songwriters en kunstinstallaties waarbij het publiek zelf kon interacteren met AI-systemen. Dergelijke samenwerkingen bieden de gelegenheid om een breder publiek te bereiken. Voor het achtergrondonderzoek bij deze Working Paper hebben we ook gesprekken gevoerd met kunstenaars. Drie van de vier kunstenaars gaven aan eerder een samenwerking aangegaan te zijn met een digitalerechtenprivacyorganisatie.

Samenwerking tussen digitalerechten- en privacyorganisaties en de traditionele maatschappelijke organisaties komt daarentegen nog maar beperkt van de grond. Niettemin worden daartoe inmiddels wel enige initiatieven genomen, zoals de AI-Explainer die Bits of Freedom heeft gestuurd naar organisaties die zich bezighouden met antiracisme- en antidiscriminatiekwesties. Uit de interviews blijkt dat er vooralsnog geen reactie is op de AI-Explainer.

Politisering van het thema

Inspraak

Een derde strategie die we signaleren, is dat de digitalerechten- en privacyorganisaties vaker instrumenten van inspraak benutten wanneer het gaat om technologiebeleid. Specifiek voor AI is er bijvoorbeeld de inbreng van de Open State Foundation ten behoeve van de openbare kennisbijeenkomst van de tijdelijke commissie Digitale Toekomst van de Tweede Kamer. Open State Foundation betoogde onder meer dat er zo snel mogelijk ethische en juridische kaders moeten komen om het gebruik van algoritmes en kunstmatige intelligentie door de overheid in te kaderen. Het komt bovendien geregeld voor dat Bits Of Freedom – op eigen initiatief of op uitnodiging – een bezoek brengt aan de betrokken ministeries om ofwel zaken over technologie toe te lichten ofwel hun mening te geven over voorgenomen beleid. Zo proberen de organisaties een plek te bemachtigen in de politieke besluitvorming en tegelijkertijd het thema onder de aandacht van de politiek te brengen.

4.5.2 Confrontatie & controle

Ook een aanzienlijk deel van de acties en initiatieven van de digitalerechten- en privacyorganisaties is te scharen onder het cluster confrontatie & controle. Deze acties en initiatieven bespreken we hieronder.

Het aan de kaak stellen van misstanden

Digitalerechten- en privacyorganisaties zijn vooral goed in het aan de kaak stellen van misstanden. Bits of Freedom zorgde bijvoorbeeld voor opschudding rond de ‘slimme’ reclamezuilen op stations, die reizigers volgden in hun gedrag, het zogenoemde tracken.¹⁰³ De organisatie sprak de ns publiekelijk aan om hiervoor verantwoordelijkheid te nemen. Dit deed ze onder meer door het item in het NOS-journaal nog eens toe te lichten. Een ander voorbeeld zijn de jaarlijkse Big Brother Awards, door Bits of Freedom in het leven geroepen om de grootste privacyschenders in de spotlights te zetten. In 2019 waren er diverse winnaars. Voormalig minister van Rechtsbescherming Sander Dekker mocht de prijs mee naar huis nemen omdat hij verantwoordelijk was voor de plannen om het Centraal Justitiepaleis Bureau (CJIB) de bevoegdheid te geven datasets aan elkaar te koppelen om zo ‘betaalprofielen’ van personen op te kunnen bouwen en schulden gemakkelijker te kunnen innen. Voormalig staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Tamara van Ark kreeg een prijs voor SyRI.

De weg naar de rechter

Ook schuwen de digitalerechten- en privacyorganisaties de weg naar de rechter niet. Hoewel de kwesties vooralsnog niet per se ingaan op duidelijk te onderscheiden AI-kwesties, zijn er wel raakvlakken. Zo ging het wel om kwesties als netneutraliteit, de wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten en overige meer privacygerelateerde kwesties. Denk aan de voorzitter van Privacy First, die kentekensparkeren aanvocht bij de rechtbank Amsterdam. Hiertoe diende een kort geding om anoniem parkeren mogelijk te maken zónder het kenteken in te moeten voeren en mét anonieme betaalmogelijkheid. Een ander voorbeeld is de organisatie Vrijbit, die eind 2019 de burgemeester van Utrecht voor de rechter daagde inzake de biometrisch gechipte ID-kaart. Het ging in dat geval specifiek om de digitale gezichtsopname die van de aan te leveren pasfoto wordt gemaakt en die wordt opgeslagen in een overheidsdatabase.¹⁰⁴ Eerder zagen we al dat zowel Privacy First als het Platform Bescherming Burgerrechten eisers waren in de rechtszaak tegen SyRI. Op de achtergrond waren bij deze zaak ook andere digitalerechten- en privacyorganisaties als gesprekspartners betrokken. Een nieuwe reden om rechtszaken te voeren heeft de Data Privacy Stichting, die in samenwerking met de Consumentenbond een rechtszaak is begonnen om

---

103

Kool 2017.

104

Vrijbit 2019.

adequate compensatie te verkrijgen voor Facebookgebruikers. Facebook moet volgens deze eisers verantwoordelijk gehouden worden voor het schenden van de privacy van hun gebruikers. Tegen de achtergrond van deze eerdere procedures is het aannemelijk dat de digitalerechten- en privacyorganisaties op termijn ook meer AI-gerelateerde kwesties voor de rechter zullen brengen.

Het monitoren van beleid en wetgeving

Confronteren & controleren ten slotte krijgt bij de digitalerechten- en privacyorganisaties vorm doordat zij stevig inzetten op het monitoren van beleid en wetgeving. Dit is niet geheel verwonderlijk daar het netwerk van de digitale-rechten- en privacyorganisaties naast techneuten vaak ook bestaat uit juristen en beleidsmedewerkers. Zo maken deze organisaties handig gebruik van wetsconsultatiemogelijkheden. Een creatief voorbeeld daarvan betreft de nieuwe wet op de inlichtingen en de veiligheidsdiensten.¹⁰⁵ Tijdens de consultatiefase van deze wet spoorde Bits of Freedom burgers aan om via een speciaal daartoe ontworpen website een aantal meerkeuzenvragen te beantwoorden. Mede dankzij deze tool was het voor burgers makkelijker om op het wetsvoorstel te reageren.¹⁰⁶ Ook op andere manieren wordt controle uitgevoerd op beleid en wetgeving. Een voor deze Working Paper relevant voorbeeld is de kritische brief die Bits of Freedom naar het kabinet stuurde als reactie op de conceptverordening uit de Europese Unie¹⁰⁷ om tot regelgeving te komen voor AI. In de brief staat onder meer dat het wetsvoorstel voor burgers die aan AI-systemen worden onderworpen, te weinig ingaat op hun rechten. Het kabinet wordt daarom gemaand om het beschermingsniveau van deze conceptverordening te verhogen.¹⁰⁸

Evenals bij de mensenrechtenorganisaties krijgt tegenmacht bij de digitalerechten- en privacyorganisaties dus flink vorm. Hierboven bespraken we reeds de verschillen tussen de traditionele belangenorganisaties en de mensenrechtenorganisaties. In de volgende paragraaf kijken we kort of de betrokkenheid van de digitalerechtenorganisaties aan die verschillen nog wat toevoegt.

---

105 Wiv 2017.

106 Eijkman et al. 2018.

107 Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council Laying Down Harmonised Rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act) and Amending Certain Union Legislative Acts.

108 Benaissa 2021.

4.6 Digitalerechten- en privacyorganisaties versus traditionele maatschappelijke organisaties

Ten opzichte van de traditionele maatschappelijke organisaties hebben de digitalerechtenorganisaties twee voordelen. Een eerste voordeel is dat deze organisaties deels voortkomen uit een netwerk van internetpioniers en techneuten dat zijn oorsprong heeft in het begin van de jaren negentig. Voor een ander deel komen ze voort uit een groep juristen die zich al vroeg hard maakten voor privacy en later ook voor rechten in de digitale omgeving. Een tweede voordeel is dat een aantal van de digitalerechten- en privacyorganisaties beschikt over een groot internationaal netwerk, dat zich inzet voor internetvrijheid, het recht op privacy, gegevensbescherming, vrijheid van meningsuiting en informatie. Ze trekken bijvoorbeeld nauw op met de European Digital Rights (EDRI), het grootste Europese netwerk dat onlinerechten en -vrijheden verdedigt. De digitalerechten- en privacyorganisaties hebben daarnaast goede relaties met andere internationale en Europese partijen die zich toeleggen op het beschermen en het handhaven van mensenrechten en de rechtsstaat in de digitale omgeving. Bijvoorbeeld Algorithm Watch, een onderzoeks- en belangenorganisatie gericht op algoritmische besluitvormingsprocessen die een maatschappelijke relevantie hebben, en The Digital Rights Fund, een organisatie die strategische procesvoering ondersteunt om digitale rechten in Europa te bevorderen. Binnen deze netwerken wordt kennis uitgewisseld en loopt een discussie over nieuwe technologieën, waaronder AI. Mede dankzij deze netwerken zijn de digitalerechten- en privacyorganisaties ook goed vertegenwoordigd in het Brusselse machtscentrum. Hierdoor zijn ze snel op de hoogte van relevante kwesties en kunnen ze vlot reageren op Europese discussies, Europees beleid en Europese wetsvoorstellen.

4.6.1 Verschillen tussen digitalerechten- en privacyorganisaties en mensenrechtenorganisaties

In hun initiatieven en acties vertonen de mensenrechtenorganisaties en de digitalerechten- en privacyorganisaties, zoals gezegd, grote overeenkomsten. Maar in sommige opzichten zijn er wel degelijk verschillen waarneembaar. Zo lijken digitalerechten- en privacyorganisaties zich sterker te richten op politisering van AI, terwijl de mensenrechtenorganisaties vooralsnog vaker lijken te kiezen voor juridische middelen. Ook benaderen de digitalerechten- en privacyorganisaties politici op formele wijze, om hun standpunten te ondersteunen of om deze bij hen onder de aandacht te brengen. Het door hen mede georganiseerde Digitaliseringsdebat en het Digitale Stembusakkoord vormen hierop een uitzondering en wijzen in de richting van een meer politieke opstelling.

Een ander verschil betreft de wijze waarop de digitalerechten- en privacyorganisaties de overheid benaderen. Sommige van deze organisaties noemen zich activisten. Gelet op de acties die ze ondernemen, lijken ze zich tegenover de overheid dan ook confronterender op te stellen dan de mensenrechtenorganisaties. Alleen al de jaarlijkse Big Brother Awards is hier een goed voorbeeld van. Dit evenement, dat steeds meer media-aandacht krijgt, bevat een element van ‘aan de schandpaal nagelen’ ofwel het aan de kaak stellen van misstanden. De mensenrechtenorganisaties lijken een minder activistische en meer op overleg en onderhandeling gerichte strategie te kiezen. Niettemin maakt de trend om vaker strategische procedures in te zetten dat zij wel een stevige stok achter de deur hebben.

4.7 Conclusie

Om helder te krijgen hoe maatschappelijke organisaties zich in de praktijk opstellen ten opzichte van AI, hebben we in dit hoofdstuk geanalyseerd in hoeverre deze organisaties gebruik maken van de verschillende componenten van tegenmacht. Mensenrechten- en digitalerechtenorganisaties ontplooiën initiatieven en activiteiten die we kunnen onderbrengen in twee van de in hoofdstuk 2 waargenomen clusters, namelijk het cluster meebewegen, kennisdelen & bijsturen en het cluster confronteren & controleren. Zij doen dat onder meer door kennis te genereren en te delen, onderzoek te doen, beleid en wetgeving te monitoren, misstanden aan de kaak te stellen en strategische procedures te voeren.

Ook een aantal van de strategieën die we hebben onderscheiden bij de eerdere technologische transitie, komt terug. Allereerst is dat er ontstaat samenwerking tussen verschillende partijen, wat leidt tot massa. Ten tweede benutten de organisaties ook inspraakmogelijkheden en raken politici gaandeweg meer betrokken. Het thema AI lijkt hiermee aldus steeds meer gepolitiseerd te worden.

Zowel de inzet van de genoemde clusters als de gesignaleerde strategieën dragen bij aan het vormen van tegenmacht tegen AI. Maken we de balans op, dan kunnen we aan de hand van de positie die maatschappelijke organisaties nu innemen ten opzicht van AI, constateren dat zich dus tegenmacht vormt.

4.7.1 Geen verzet & protest

Terugkijkend naar eerdere technologische transitie is echter opmerkelijk dat het cluster verzet & protest als vorm van tegenmacht grotendeels lijkt te ontbreken. Geen van de partijen neemt afstand van AI of verzet zich ertegen. Ook zien we geen vormen van ongehoorzaamheid, bijvoorbeeld doordat mensen door AI ondersteunde diensten weigeren, of radicalere uitingen zoals stakingen of grote massaprotesten. Hier kunnen twee redenen aan ten grondslag liggen. Allereerst is er in de huidige tijd een sterk ontwikkeld mensenrechtenkader. Dat betekent

dat organisaties zich kunnen beroepen op bestaande wetgeving. Wanneer die niet voldoende naar hun zin is, bestaan er instituties waar zij hun recht kunnen halen, bijvoorbeeld in een gerechtelijke procedure. Ten tweede kan het goed zijn dat de aard en de zichtbaarheid van de technologie minder verzet en protest oproepen dan bijvoorbeeld gebeurde in de periode waarin burgers massaal de straat op gingen om te demonstreren tegen kernenergie. Ook toen ging het weliswaar om een onzichtbare technologische wetenschap, maar het neerzetten van kerncentrales was in die tijd een concreet en zichtbaar gevaar waartegen maatschappelijke organisaties konden strijden. Bij AI gaat het vooralsnog om een veel minder concreet object waartegen verzet en protest kunnen worden ingezet. Dat neemt niet weg dat ook de bewustwording van de gevaren en risico's van kernenergie burgers motiveerde om deze middelen in te zetten. Dit zou niet het geval zijn geweest als de antikernenergiebeweging deze gevaren en risico's niet had benadrukt en de kennis erover niet had gedeeld. Kortom: wanneer de burger zich meer en meer bewust wordt van de gevaren en de risico's van AI, zouden verzet en protest alsnog kunnen optreden. We komen hier nog op terug in paragraaf 5.2.3.

4.8 Kernpunten bij positioneren

Figuur 4.2 Positionering van maatschappelijke organisaties

5 AI van repliek gediend?

“In het debat over AI wordt de stem van maatschappelijke organisaties vaak niet gehoord. Maatschappelijke organisaties die een lange traditie hebben om op te komen voor publieke waarden hebben een cruciale rol om zichtbaarder te zijn en een effectieve stem te laten horen in het publieke debat over de rol en vorm die AI zal gaan hebben in de samenleving.”

Dit staat in de missie van het European Artificial Intelligence Fund.¹⁰⁹ Hoe het in Nederland staat met de tegenmacht die maatschappelijke organisaties bieden aan de ontwikkeling en toepassing van AI, en hoe die tegenmacht zich manifesteert, hebben we in deze Working Paper verkend aan de hand van interviews en literatuuronderzoek. Hieronder vatten we de bevindingen samen, bieden we een beschouwing over het voorgaande en formuleren we enkele suggesties om de tegenmacht te versterken.

5.1 Bevindingen

Wanneer het gaat om AI, vormt de tegenmacht in Nederland zich in enige mate bij maatschappelijke organisaties, is één van onze algemene conclusies. Dat wil zeggen dat de eerste contouren van tegenmacht zichtbaar zijn. Niettemin bevindt deze tegenmacht zich nog in een pril stadium. Heel verwonderlijk is dat niet, gelet op het feit dat deze nieuwe technologie nog maar recent de eerste stappen in de samenleving heeft gezet. Bovendien is de technologie nog aan veranderingen en mutatie onderhevig.

Ondanks dit prille stadium gebeurt er dus wel degelijk iets bij de maatschappelijke organisaties om grip te krijgen op AI. Het beeld daarbij is echter gemengd. Vooral de traditionele maatschappelijke organisaties hebben AI nog niet echt op het netvlies. Zij ondernemen ook weinig tot geen acties of initiatieven gericht op AI, dit in tegenstelling tot vooral de mensenrechten- en de digitalerechten- en privacyorganisaties. Dit type organisaties zit stevig in de materie waar het AI betreft, en onderneemt hierop ook actie. Denk aan de recente oproep aan burgers om een verbod op gezichtsherkenning te ondersteunen en het organiseren van een publiek debat waarbij, voorafgaand aan de verkiezingen 2021, politici werden uitgedaagd een standpunt in te nemen over digitale kwesties, waaronder AI. Ook de rechtszaak over SyRI, die werd geïnitieerd door een mensenrechtenorganisatie en digitalerechten- en privacyorganisaties, is illustratief. De betrokken organisaties stelden zich op het standpunt dat de staat met SyRI gebruik maakte van deep learning, zelflerende systemen en datamining.

109

The European Artificial Intelligence is een filantropisch initiatief om de richting van AI in Europa vorm te geven.

Deze rechtszaak laat tegelijkertijd zien dat mensenrechten- en digitalerechten- en privacyorganisaties ook de traditionele maatschappelijke organisaties bij AI kunnen betrekken.

- Er is sprake van tegenmacht bij maatschappelijke organisaties.
- Deze tegenmacht bevindt zich in een prille fase.
- Over het geheel van maatschappelijke organisaties vertoont de betrokkenheid een gemengd beeld.

Dat tegenmacht in het kader van AI nog minimaal vorm krijgt bij de traditionele maatschappelijke organisaties, is problematisch te noemen. Een gebrek aan tegenmacht kan immers een gevaar opleveren voor gemarginaliseerde groepen in de samenleving, zoals de Amerikaanse auteur Eubanks al waarschuwde (zie hoofdstuk 1). Juist deze groepen vormen de achterban van veel traditionele maatschappelijke organisaties.

We signaleren dat traditionele maatschappelijke organisaties het wel belangrijk vinden om betrokken te zijn bij de wijze waarop de ontwikkeling van AI in de samenleving plaatsvindt. Tegelijkertijd zijn er verscheidene obstakels om deze rol verder in te vullen. Het gaat dan om de wijze waarop de prioriteiten binnen een organisatie liggen, de aard van de technologie als minder zichtbare bedreiging, de cultuur waarin maatschappelijke organisaties zich ten opzichte van de overheid bewegen en de mate waarin er een relevante samenwerking is met andere typen maatschappelijke organisaties.

5.2 Beschouwing

5.2.1 Rechten en waarborgen

In deze Working Paper hebben we tegenmacht bij AI niet alleen onderzocht aan de hand van interviews, maar ook in het kader geplaatst van tegenmacht bij eerdere technologische transitie. Daaruit volgt een tweetal interessante observaties, namelijk dat door tegenmacht verworven rechten en waarborgen op elkaar voortbouwen en dat sommige componenten die tegenmacht vormen, wel terugkomen en andere niet.

Bij elke technologische transitie heeft tegenmacht geresulteerd in nieuwe waarborgen rondom de inbedding van de technologie. Deze waarborgen of rechten zijn in latere periodes vaak weer benut voor de verdere ontwikkeling en uitbouw van tegenmacht in de samenleving. Zo hebben stakingen tijdens de industriële revolutie er uiteindelijk voor gezorgd dat vakbonden een officiële status kregen en serieus werden genomen. Denk ook aan het feit dat de

anti-kernenergie beweging haar ongenoegen kenbaar kon maken door massaal te demonsteren en de regering van petitie te voorzien dankzij het recht op vereniging (en betoging) en het recht op petitie. Illustratief zijn ook de publieke discussies in de beginperiode van het internet, die ervoor zorgden dat rechten van gebruikers op internet een betere waarborg kregen. Kortom: hoewel er bij elke grote technologische transitie opnieuw tegenmacht ontstaat, bouwt de wijze waarop dat gebeurt telkens voort op de rechten en waarborgen die voortvloeiden uit de vorige grote transitie.

5.2.2 AI en de wijze waarop tegenmacht vorm krijgt

Bij AI lijken twee ontwikkelingen in dezelfde richting te wijzen. Allereerst is er een stevig fundament van mensenrechten en andere regelgeving in Nederland waar verder op kan worden voortgebouwd. Deze bestaande rechten laten ruimte voor verdere uitwerking. Dit geldt bijvoorbeeld voor de AVG – waarvan het nog de vraag is of deze ook voldoende waarborgen biedt voor een nieuwe technologie als AI. De roep vanuit maatschappelijke organisaties om deze regeling beter te handhaven kan leiden tot een nadere evaluatie van deze wet, waarbij ook rekening kan worden gehouden met AI-toepassingen. Hetzelfde geldt voor de toegang tot het recht. Ook dit recht biedt een springplank om meer waarborgen ten opzichte van AI te genereren. Zo worden strategisch procederende belangenorganisaties (of *public interest litigation*) in Nederland steeds meer een trend, alsook het collectief procederen inzake massaschade. Een voorbeeld van dit laatste is de zaak van een digitalerechten- en privacyorganisaties en de Consumentenbond tegen Facebook. Deze vormen van procederen zouden wel eens vaker toegepast kunnen gaan worden als een effectieve beïnvloedingsstrategie waar het gaat om de democratische besluitvorming over AI.¹¹⁰

Ten tweede worden er internationaal stappen ondernomen om een wetgevend kader voor AI te ontwikkelen. Denk aan de voorliggende EU-verordening over AI. Maatschappelijke organisaties kunnen vanuit Nederland hun stem drukken op deze verordening en zo nieuwe rechten en waarborgen voor burgers bevorderen.

5.2.3 Afwezige componenten en strategieën

In hoofdstuk 2 hebben we de componenten van tegenmacht onderscheiden in drie clusters, namelijk 1) verzet & protest, 2) meebewegen, meedenken & bijsturen en 3) confronteren & controleren. Bij AI is er in ieder geval sprake van de clusters meebewegen, meedenken & bijsturen en van confronteren & controleren. Verder zijn bepaalde strategieën terug te zien, zoals het langzaam ontstaan van bredere samenwerkingsverbanden tussen organisaties, participatie in de besluitvorming door de mogelijkheid tot inspraak te benutten, en het betrekken van de politiek bij het thema AI.

Geen van de maatschappelijke organisaties zet echter in op het cluster verzet & protest. Een reden hiervoor zou kunnen zijn dat de noodzaak hiervoor minder voor de hand ligt, gelet op een sterk ontwikkeld mensenrechtenkader en de mogelijkheid om via allerlei procedures verhaal te halen. Ook de aard van de technologie kan een rol spelen. AI wordt immers nog niet gezien als een concreet object en vooralsnog wordt het effect ervan op burgers nog niet breed onderschreven als een risico.

Opmerkelijk genoeg zien we het cluster verzet & protest wel terug in de vs. Denk aan de gerichte acties van de beweging die in de vs ageert tegen bepaalde toepassingen van AI (zie hoofdstuk 1). Zo vonden in meerdere Amerikaanse steden, waar gebruik werd gemaakt van het webgebaseerde educatieve platform Summit Learning, sit-ins georganiseerd en protest tegen schoolbesturen.¹¹¹ Straatprotesten en sit-ins werden ook georganiseerd om te demonstreren tegen de boekenwinkels van Amazon, die cloud-computingdiensten leveren aan de Immigration and Customs Enforcement (ICE).¹¹² Dat dergelijke acties in Nederland (nog) niet plaatsvinden, kan verschillende redenen hebben. Zo kent de vs geen coöperatieve samenwerking of overlegstructuur tussen maatschappelijke organisaties en de overheid, die in Nederland wel bestaat. Ook zijn er hier subsidies die maatschappelijke organisaties van overheidswege kunnen ontvangen. En in tegenstelling tot Nederland is er in de vs immers meer wantrouwen tegen de staat. Van oudsher heerst daar een sterk conflict-systeem tussen overheid en het maatschappelijk middenveld. Maatschappelijke organisaties worden daar gezien als de fundamentele tegenkracht van de overheid. Waar Nederland een sterk ontwikkeld mensenrechtenkader heeft en de mogelijkheid om via allerlei procedures verhaal te halen, is die bescherming er in de vs minder doordat een verzorgingsstaat zoals de Nederlandse ontbreekt. Voorts is de kloof tussen arm en rijk groter, waardoor ongelijkheid al langer een

---

111 Het verzet richtte zich tegen het feit dat het werk van leraren niet kon worden uitbesteed aan techbedrijven.

112 AI Now 2019.

kwestie is. Maatschappelijke kwesties worden in de vs dus vaak hard uitgevochten en het maatschappelijk middenveld stelt zich traditioneel vijandig op tegen de overheid.

Verder zien we in deze verkenning dat er een verschil is in de strategieën om invloed uit te oefenen op het AI-gebruik. In de in deze verkenning onderzochte periodes zien we brede samenwerking ontstaan, trekken politici zich het onderwerp aan en worden bestaande mechanismen als inspraak gebruikt om een tegengeluid te laten horen. Wat we bij AI niet zien, is een parallel met de begindagen van het internet, toen partijen ernaar streefden zich de technologie zoveel mogelijk toe te eigenen en in zelfbeheer te brengen. Een reden hiervoor kan zijn dat de technologie, en vooral de markt, dat op dit moment veel minder toelaten. In de beginjaren van het internet was er een open digitale architectuur. De eerste computernetwerken en het internet waren zo ontworpen dat deelnemers zowel gebruiker als producent van de technologie konden worden. AI wordt daarentegen vooral ontwikkeld door de grote techbedrijven en ook de datasets zijn in handen van deze bedrijven en van overheden. Gebruikers hebben nauwelijks invloed op de wijze waarop hun data worden verhandeld of worden ingezet, laat staan dat zij in staat gesteld worden zich AI toe te eigenen of in zelfbeheer te brengen. Overigens zien mensenrechtenorganisaties AI-toepassingen en data die daarbij worden gebruikt, wel als een kans wanneer ze deze kunnen gebruiken om de positie van burgers te versterken.

5.3 Suggesties om tegenmacht te versterken

5.3.1 Meer bewustwording bij traditionele maatschappelijke organisaties

Tegenmacht is belangrijk om te zorgen voor *checks and balances* in de samenleving. Wanneer we kijken hoe de maatschappelijke organisaties meer tegenmacht zouden kunnen gaan bieden in het kader van AI, is een aantal zaken relevant. Allereerst is bewustwording over de impact die risico's van AI voor de specifieke doelgroep kunnen hebben, van wezenlijk belang. Dit geldt in het bijzonder voor de voornaamste problemen rond AI, namelijk op het vlak van discriminatie en (sociale) uitsluiting.

Voor een deel is die bewustwording de verantwoordelijkheid van de individuele organisaties zelf. Een betere verdeling van de wijze waarop prioriteiten binnen de organisatie worden belegd, zou daaraan kunnen bijdragen. De meeste traditionele maatschappelijke organisaties lijken immers wel een algemeen besef te hebben van de mogelijke risico's van AI. Dit maakt dat een blinde vlek op dit thema niet langer vol te houden is. Het inzicht dat juist dit type organisaties veel in te brengen heeft wanneer het gaat om AI, kan de tegenmacht op dit vlak vergroten. In Nederland is er een veelheid aan traditionele maatschappelijke organisaties, verdeeld over verschillende domeinen. Deze organisaties hebben

een gedegen kennis van het domein waarin zij zich bewegen. Zo kan een vakbondsorganisatie belangrijke input geven over de effecten die AI-toepassingen zouden kunnen hebben voor werknemers en de inkomens van burgers. Organisatie als Here to Help en het Rode Kruis hebben belangrijke kennis over de impact die AI zou kunnen hebben in het domein van dakloze burgers. Anders gezegd: traditionele maatschappelijke organisaties hebben waardevolle en noodzakelijke expertise die ze in kunnen brengen in het debat over AI. Uiteindelijk zal een dergelijke houding ruimte bieden om zeggenschap te claimen over de toepassing van AI in de samenleving.

Wanneer traditionele maatschappelijke organisaties meer aandacht schenken aan de rol die zij kunnen spelen bij de wijze waarop AI een plaats krijgt in de samenleving, zal dit de tegenmacht bevorderen

5.3.2 Samenwerking tussen verschillende typen maatschappelijke organisaties

In de tweede plaats kan kruisbestuiving helpen. Traditionele maatschappelijke organisaties en de digitalerechten- en privacyorganisaties weten elkaar niet altijd te vinden. De digitalerechten- en privacyorganisaties krijgen niet altijd respons wanneer zij uitreiken naar de traditionele maatschappelijke organisaties. Anderzijds lijkt de stap voor de laatstgenoemde organisaties om samen te werken met de eerstgenoemde nog te groot. Er valt echter heel wat te winnen wanneer de beide typen organisaties hun domeinkennis met elkaar delen. Zij hebben immers, zoals gezegd, belangrijke kennis over wat er speelt binnen hun domeinen. Zo zouden de digitalerechten- en privacyorganisaties goed gebruik kunnen maken van de kennis van de traditionele maatschappelijke organisaties om meer inzicht te krijgen over de manier waarop de risico's van AI het meest tot uiting komen en wie daar daadwerkelijk door worden geraakt. Anderzijds kunnen de digitalerechten- en privacyorganisaties de traditionele maatschappelijke organisaties versterken en ondersteunen met de kennis die zij in huis hebben. Voor wat betreft de mensenrechtenorganisaties geldt eveneens, en om dezelfde redenen, dat een nauwere samenwerking met zowel traditionele maatschappelijke organisaties en digitalerechten- en privacyorganisaties hun positie kan versterken.

De tegenmacht kan toenemen als de verschillende typen maatschappelijke organisaties de onderlinge contacten uitbreiden en samenwerkingsverbanden met elkaar aangaan.

5.3.3 Ondersteuning vanuit de overheid

Ten derde kan de overheid zelf bijdragen aan de vorming van tegenmacht vanuit maatschappelijke organisaties wanneer het gaat om AI. Voor een gezonde democratie is een volwaardige betrokkenheid nodig van maatschappelijke organisaties (zie hoofdstuk 1). Bij de inbedding van AI in de samenleving is de betrokkenheid van die organisaties als tegenmacht daarom essentieel; deze mag niet ontbreken. Een belangrijke opgave voor de overheid is daarbij om deze vorming van tegenmacht te faciliteren.

Het is om te beginnen belangrijk dat overheid en uitvoeringsorganisaties in een vroeg stadium met maatschappelijke organisaties communiceren wanneer wordt nagedacht over de (mogelijke) toepassing van AI-systemen.

Hiertoe zou bijvoorbeeld een stakeholderonderzoek kunnen plaatsvinden, in het bijzonder naar organisaties die de belangen behartigen van de doelgroepen die mogelijk geraakt worden door het in te zetten systeem. Zo zou het in het geval van SyRI geen slecht idee zijn geweest om maatschappelijke organisaties te betrekken bij de vroege gedachtevorming over dit systeem. Door maatschappelijke organisaties vroegtijdig te betrekken wordt ook voorkomen dat zij hun slagkracht verliezen. Zonder relevante informatie zijn zij immers onvoldoende in staat om op te komen voor de door hen te beschermen belangen. Een overweging daarbij is het structureel meenemen van aan AI gerelateerde systemen in de internetwetsconsultatie. Waar de overheid nu nog de optie heeft om af te zien van deze vorm van consultatie, zou het aan te bevelen zijn om deze altijd te laten plaats te vinden wanneer het over dergelijke systemen gaat.

Ook zou de overheid een deel van haar budget voor AI en innovatie kunnen aanwenden om maatschappelijke organisaties in staat te stellen hierover expertise op te bouwen en een volwaardige stem te laten horen.

Meer specifiek zou dit budget duidelijk gescheiden en verstrekt kunnen worden bovenop de eventuele structurele subsidies en andere financiering, door deze specifiek te accrediteren voor AI-kennis.

Geraadpleegde literatuur

- AI Now (2019) *AI Now 2019 Report*, New York: AI Now Institute. Beschikbaar op: https://ainowinstitute.org/AI_Now_2019_Report.pdf
- Algemene Rekenkamer (2021) *Aandacht voor algoritmes*, Den Haag: Algemene Rekenkamer.
- Amnesty International (2020a) *We sense trouble: Automated discrimination and mass surveillance in predictive policing in the Netherlands*, London: Amnesty International. Beschikbaar op: <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/05/EUR3529712020ENGLISH.pdf>
- Amnesty International (2021a) *Ban the scan: do you want your face to be used to track you?*, 4 mei 2021. Beschikbaar op: <https://banthescan.amnesty.org/>
- Amnesty International (2021b) *Uitvoer van surveillancetechnologie*, 23 maart 2021. Beschikbaar op: <https://www.amnesty.nl/wat-we-doen/tech-en-mensenrechten/uitvoer-surveillancetechnologie>
- Amnesty International (2021c) *Watching Big Brother: Amnesty's antwoord op digitale discriminatie door overheden*, 3 februari 2021. Beschikbaar op: <https://www.amnesty.nl/actueel/watching-big-brother-amnestys-antwoord-op-digitale-discriminatie-door-overheden>
- Andere Tijden (2005) *Geloof in kernenergie*, 17 mei 2005. Beschikbaar op: <https://www.anderetijden.nl/aflevering/425/Geloof-in-kernenergie>
- Bauer, M. (1995) *Resistance to new technology: nuclear power, information technology and biotechnology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Beek, M. van der (2013) *Het verzet tegen de kruisraketten. De antikernwapenbewegingen in Nederland en België in vergelijkend perspectief, 1979-1985*, Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Benaissa, S. (2021) *Nederland moet geen genoegen nemen met een matig ai-wetsvoorstel*, Bits of Freedom, 7 juni 2021. Beschikbaar op <https://www.bitsoffreedom.nl/2021/06/07/nederland-moet-geen-genoegen-nemen-met-een-matig-ai-wetsvoorstel/>
- Benjamin, R. (2019) *Race after technology: abolitionist tools for the New Jim Code*, Cambridge: Polity Press.
- Beerends, S. (2021) *Van de bestorming van het Capitool naar een gedeelde realiteit*, setup, 8 januari 2021. Beschikbaar op: www.setup.nl/reads/2021/01/van-de-bestorming-van-het-capitool-naar-een-gedeelde-realiteit
- Bij Voorbaat Verdacht (2020) *The Dutch System Risk Indication (SyRI) – Presentatie AMLD Lausanne*, 5 maart 2020. Beschikbaar op: <https://bijvoorbaatverdacht.nl/syri-profiling-citizens-a-welfare-state-presentatie/>

- Boer, S. de (2020) *De Maatschappelijke Waarde Van Meedenken, Meedoen En Geven Voor Een Betere Wereld, Samenwerkende Brancheorganisaties Filantropie*, november 2020. Beschikbaar op: <https://www.sbf-filantropie.nl/wp-content/uploads/2020/12/Maatschappelijke-waarde-van-meedoen-meedenken-en-geven.pdf>
- Bokhorst, A.M. (2014) *Bronnen van legitimiteit: over de zoektocht van de wetgever naar zeggenschap en gezag*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- Bonnema, L. (2016) *Het Stakingsrecht, Terecht Gesteld*, 21 februari 2016. Beschikbaar op: <https://terrechtgesteld.nl/2016/02/21/het-stakingsrecht/>
- Braun, C. en R. Stolk (2020) *Procederen uit naam van het algemeen belang*, Montesquieu Instituut, 4 maart 2020. Beschikbaar op: <https://www.montesquieu-instituut.nl/id/vl6ck1v35y97/nieuws/procederen-uit-naam-van-het-algemeen>
- Broussard, M. (2018) *Artificial unintelligence: how computers misunderstand the world*, Cambridge: mit Press.
- Buschman, M. (z.d.) *Na de spoorwegstaking van 1903: De breuk tussen anarchistische en sociaaldemocratische arbeidersbeweging*, Stichting vhw: Vrienden van de Historie van de Vakbeweging. Beschikbaar op: <https://vakbondshistorie.nl/dossiers/na-de-spoorwegstaking-van-1903/>
- Castells, M. (2001) *The Internet Galaxy. Reflections on the Internet, Business, and Society*, Oxford: Oxford University Press.
- Das, A. en M. Schuilenburg (2020) *'Garbage in, garbage out'. Over predictive policing en vuile data*, Den Haag: Boom bestuurskunde.
- Duyvendak J.W. (2005) *'Dodewaard: de kerncentrale. De strijd van de anti-kernenergiebeweging'*, in J. Bank en M. Mathijssen (reds.), *Plaatsen van herinnering, Nederland in de twintigste eeuw*, Amsterdam: Bert Bakker. Beschikbaar op <https://www.jwduyvendak.nl/wp-content/uploads/2015/07/dodewaard-de-kerncentrale.pdf>
- Duyvendak J.W. en Huizen R. van (1993) *Nieuwe Sociale Bewegingen in Nederland: een onderzoek naar de kraakbeweging, de vredesbeweging en de anti-kernenergie-beweging*, Zwolle: Stichting Voorlichting Aktieve Geweldloosheid. Beschikbaar op: <https://www.laka.org/docu/boeken/pdf/1-01-2-10-15.pdf>
- European Center for Not-for-Profit Law (2020) *Being aware: incorporating civil society into national strategies on artificial intelligence. Country papers on participatory processes in drafting national AI policies in the Czech Republic, the Netherlands, Australia and Canada. European Center for Not-for-Profit Law*. Brussel: ECNPL. Beschikbaar op: <https://ecnpl.org/publications/being-ai-ware-incorporating-civil-society-national-strategies-artificial-intelligence>

- ECP (2019) *Verslag ecp deelnemersspecial: Human Rights & AI in World Perspective*, 18 april 2019, Beschikbaar op: <https://ecp.nl/actueel/verslag-ecp-deelnemersspecial-human-rights-ai-in-world-perspective/>
- Eijkman, Q., N. van Eijk en R. van Schaik (2018) *Dutch National Security Reform Under Review: Sufficient Checks and Balances in the Intelligence and Security Services Act 2017?*, Amsterdam: Institute for Information Law.
- Eubanks V. (2018) *Automating Inequality: How High-Tech Tools Profile, Police, and Punish the Poor*, New York: St. Martin's Press.
- Europese Commissie (2020) *Public Consultation: White Paper on Artificial Intelligence – a European Approach*, Brussel: Publications Office of the European Union. Beschikbaar op: https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/12270-White-Paper-on-Artificial-Intelligence-a-European-Approach/public-consultation_en
- Europese Commissie (2021) *Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council Laying Down Harmonised Rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act) and Amending Certain Union Legislative Acts*, Brussel: Publications Office of the European Union. Beschikbaar op: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52021PC0206>
- FRA (2018) *Uitdagingen voor maatschappelijke organisaties die zich inzetten voor mensenrechten in de EU*, Wenen: Bureau voor publicaties van de Europese Unie. Beschikbaar op: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2018-challenges-facing-civil-society-summary_nl.pdf
- Gangadharan S.P. en J. Niklas (2018) *Between Antidiscrimination and Data: Understanding Human Rights Discourse on Automated Discrimination in Europe*, London: Department of Media and Communications, LSE.
- Gangadharan S.P. en J. Niklas (2019) *Decentering technology in discourse on discrimination*, London: Department of Media and Communications, LSE.
- Gerechtshof Amsterdam (2021) *ECLI:NL:GHAMS:2021:392*, de Rechtspraak, 16 februari 2021. Beschikbaar op: <https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:GHAMS:2021:392>
- Ghebreab S. (2020) 'Zo zorgen we dat kunstmatige intelligentie de wereld voor iederéén beter maakt', *Vrij Nederland*, 1 februari 2020. Beschikbaar op: www.vn.nl/ai-betere-wereld-essay/
- Hartmans R. (2017) 'Kinderarbeid: Een hardnekkige misstand', *Historisch Nieuwsblad*, november 2017. Beschikbaar op: <https://www.historisch-nieuwsblad.nl/kinderarbeid/>
- Hellema D. (2012) *Nederland en de jaren zeventig*, Amsterdam: Boom.

- High-Level Expert Group on Artificial Intelligence (2019) *A definition of AI: Main capabilities and scientific disciplines*, Brussel: Europese Commissie. Beschikbaar op: https://ec.europa.eu/newsroom/dae/document.cfm?doc_id=56341
- Hirsch Ballin E. (2021) *Mensenrechten als ijkpunten van artificiële intelligentie*, WRR Working Paper nr. 46, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Human Rights Council (2020) *Racial discrimination and emerging digital technologies: a human rights analysis*, Geneva: United Nations. Beschikbaar op: www.ohchr.org/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/Documents/Issues/Racism/A_HRC_44_57_AdvanceEditedVersion.docx&action=default&DefaultItemOpen=1
- iBestuur (2021) *Overleg met informateur Mariëtte Hamer over digitalisering*, 31 mei 2021. Beschikbaar op: <https://ibestuur.nl/nieuws/overleg-met-informateur-mariette-hamer-over-digitalisering>
- Kamerstukken II 1994-1995 23900, nr. 20 (1995) *Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van het ministerie van Financiën (IXB) voor het jaar 1995*, Kamerbrief, 29 mei 1995. Beschikbaar op: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-23900-IXB-20.html>
- Kamerstukken II 1997-1998 24 565, nr. 7 (1998) *Elektronische snelwegen*, Kamerbrief, 7 april 1998. Beschikbaar op: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-24565-7.html>
- Kamerstukken II 2018/2019 26 2643, nr. 588 (2018): *Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Justitie en Veiligheid (VI) voor het jaar 2021*, Memorie van toelichting, 21 december 2018. Beschikbaar op: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-35570-VI-2.html>
- Kamerstukken II 2019/20, 26643, nr. 657 (2020), *Reactie op rapport Amnesty International over massasurveillance*, Kamerbrief, 11 december 2020. Beschikbaar op: <https://www.rijks-overheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/12/11/tk-reactie-op-rapport-amnesty-international-over-massasurveillance>
- Kamerstukken II 2020/2021 35 510, nr. 4 (2021), *Parlementaire ondervraging kinderopvangtoeslag*, Kamerbrief, 15 januari 2021. Beschikbaar op: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-35510-4.html>
- Kerkhof, C. van de (2018) *Stralingsgevaar, Volluxpaaiers, en de Atoomstaat: De levensloop van de Nederlandse antikernenergiebeweging aan de hand van visuele bronnen, tussen 1970 en 1986*, Radboud Universiteit Nijmegen, 15 augustus 2018. Beschikbaar op: <https://theses.ubn.ru.nl/bitstream/handle/123456789/7521/Kerkhof%2C%20Chiel%20E.M.%20van%20de%201.pdf?sequence=1>
- Kool, L. (2017) 'Glurende reclamezuilen', iBestuur, 13 september 2017. Beschikbaar op: <https://ibestuur.nl/weblog/glurende-reclamezuilen>

- Kool L., J. Timmer, L. Royakkers en R. van Est (2017) *Opwaarderen. Borgen van publieke waarden in de digitale samenleving*, Den Haag: Rathenau Instituut.
- Koole, R.A. (2019) 'Is een 'akkoorden-democratie' wel een democratie?', in *RegelMaat: Kwartaalblad voor Wetgevingsvraagstukken* (34) 2: 95-111, Den Haag: Boom Uitgevers.
- Kuitenbrouwer, J. (2019) *Datadictatuur: hoe de mens het internet de baas blijft*, Amsterdam: Prometheus.
- Langeveld, H. (2002) *kuijper, Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de arbeidsbeweging in Nederland*, 25 september 2002. Beschikbaar op: <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/kuijper>
- Libbenga, J. (2017) 'Schiphol, 1957: het wonder van atoomenergie uitgelegd', *Het Parool*, 27 juni 2017. Beschikbaar op: <https://www.parool.nl/nieuws/schiphol-1957-het-wonder-van-atoomenergie-uitgelegd~b2253c59/>
- Lorenz, P. en K. Saslow (2019) *Demystifying AI & AI Companies. What foreign policy makers need to know about the global AI industry*, Stiftung Neue Verantwortung, 9 juli 2019. Beschikbaar op: <https://www.stiftung-nv.de/de/publikation/demystifying-ai-ai-companies-what-foreign-policy-makers-need-know-about-global-ai>
- Marshall, F.R., A.G. King en V.M. Briggs (1980) *Labor Economics: Wages, Employment, and Trade Unionism*, Homewood: Richard.D. Irwin Inc.
- Muller, C., N. Helberger, V. Dignum, et al. (2020) *Briefaan minister-president Rutte, minister De Jonge, minister Van Rijn, minister Grapperhaus en heer Sijbesma inzake covid-19 tracking en tracing-app*. Beschikbaar op: <https://allai.nl/wp-content/uploads/2020/04/Online-versie-Brief-Minister-President-Rutte-Ministers-De-Jonge-Van-Rijn-Grapperhaus-de-heer-Sijbesma-inzake-covid-19-tracking-en-tracing-en-gezo-ndheidsapps.pdf>
- NJCM (2020) *Consultation EU White paper on Artificial Intelligence*, Beschikbaar op <https://njcm.nl/wp-content/uploads/2020/06/Outline-reactie-internetconsultatie-AI-2.pdf>
- Noble, S.U. (2018) *Algorithms of Oppression: How Search Engines Reinforce Racism*, New York: New York University Press.
- Noort, W.J. van (1988), *Bevolgen bewegingen: Een vergelijking van de anti-kern-energie-, kraak-en milieubeweging*, Amsterdam: SUA.
- NOS Nieuws (2021) *Rechtszaak tegen marechaussee om etnisch profileren*, NOS, 15 juni 2021. Beschikbaar op: <https://nos.nl/artikel/2385138-rechtszaak-tegen-marechaussee-om-etnisch-profileren-het-is-pijnlijk-en-vernederend>

- Oever, N. ten (2020) *Wired Norms: Inscription, resistance, and subversion in the governance of the Internet infrastructure 2020*, University of Amsterdam Digital Academic Repository, 28 oktober 2020. Beschikbaar op: <https://pure.uva.nl/ws/files/50781961/Thesis.pdf>
- Olsthoorn, P. (2015) *25 jaar internet in Nederland: De fascinerende herinneringen van de Nederlandse pioniers die Amsterdam tot centrum van het Europese internet maakten*, Amsterdam: Fast Moving Targets. Beschikbaar op: <https://www.netkwesties.nl/documenten/25%20jaar%20internet%20in%20Nederland.pdf>
- Oudshoorn, D., E. Austin, S. Wiemers en M. Stikker (2021) *Brief digitalisering, controle, tegenmacht en transparantie*. Beschikbaar op: <https://www.bitsoffreedom.nl/wp-content/uploads/2021/06/20210528-digitalisering-brief-informateur.pdf>
- Oudshoorn, D. (2021) *Brief input Amnesty International t.b.v. plenair debat rapport 'Ongekend onrecht*. Beschikbaar op: https://www.amnesty.nl/content/uploads/2021/01/20210118_Brief-fractievoorzitters-toeslagenaffaire.pdf?x35570
- Paradogma (1977) 'De Anti Kernbeweging In Nederland', *Paradogma*, jrg.VIII, nr 4, december 1977. Beschikbaar op: <https://www.laka.org/protest/geschiedenis/paradogma.pdf>
- Parlement.com (z.d.) 1905: *Weg met Kuiper!* Beschikbaar op: https://www.parlement.com/id/vh139xo7dszz/1905_weg_met_kuiper
- Passchier R. (2021) *Artificiële intelligentie en de rechtsstaat. Over verschuivende overheidsmacht, Big Tech en de noodzaak van constitutioneel onderhoud*, Den Haag: Boom Juridisch.
- Rathenau Instituut (2018) *Desinformatie: zo werken bots in Nederland*, Den Haag: Rathenau Instituut.
- Rechtbank Den Haag (2020) *ECLI:NL:RBDHA:2020:865*, de Rechtspraak, 5 februari 2020. Beschikbaar op: <https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RBDHA:2020:865>
- ROB (2019) *Zoeken naar waarheid. Over waarheidsvinding in de democratie in het digitale tijdperk*, Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Rooy, P. de (2002) *Republiek van Rivaliteiten: Nederland sinds 1813*, Amsterdam: Mets & Schilt.
- Rosanvallon, P. (2008) *Counter Democracy. Politics in an Age of Distrust*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gemeentearchief Schiedam (1974) *Schiedamsche Courant*, Gemeentearchief Schiedam – Krantenkijker, 19 september 1974. Beschikbaar op: <https://schiedam.courant.nu/issue/RD/1974-09-19/edition/0/page/1>
- Sale, K. (1996) *Rebels against the future: The Luddites And Their War On The Industrial Revolution: Lessons For The Computer Age*, New York: Basic Books.

- Sarikakis, K. en D.K. Thussu (2006) *Ideologies of the Internet*, New York: Hampton Press.
- Schalcken, K. en J. Flint (1995) *Handboek Digitale Steden*, Amsterdam: Stichting De Digitale Stad. Beschikbaar op: https://hart.amsterdam/image/2015/8/12/redds_handboek_ocr_20120302.pdf
- Siedsma, T. (2017) *Tracking op stations. De NS staat erbij en kijkt er naar*, 4 september 2017. Beschikbaar op: <https://www.bitsoffreedom.nl/2017/09/04/tracking-op-stations-de-ns-staat-erbij-en-kijkt-er-naar/>
- Sloot, B. van der en S. van Schendel (2020) 'Tien aanpassingen aan het Nederlands procesrecht in het licht van de datagedreven samenleving en autonome systemen', *Tijdschrift voor Toezicht*, 2020(1): 4-13.
- Spierings, J. en S. van der Waal (2020) *Waag Algoritme: de mens in de machine Casuonderzoek naar de toepasbaarheid van richtlijnen voor algoritmen*, Waag Technology & Society, februari 2020. Beschikbaar op: https://waag.org/sites/waag/files/2020-05/Casuonderzoek_Richtlijnen_Algoritme_de_mens_in_de_machine.pdf
- Stikker, M. (2019) *Het internet is stuk: maar we kunnen het repareren*, Amsterdam: De Geus.
- Veenstra, A.F. van, S. Djafari, F. Grommé, B. Kotterink en R. Baartmans (2019) *Quick scan AI in de publieke dienstverlening*, TNO, 8 april 2019. Beschikbaar op: www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2019/04/08/quick-scan-in-de-publieke-dienstverlening
- Velden, S. van der (2009) *Stakingen in Nederland Arbeidersstrijd 1830-2008*. Beschikbaar op: http://oud.onvoltooidverleden.nl/fileadmin/redactie/Velden/Stakingen_in_Nederland.pdf
- Vetzo, M.J., J.H. Gerards en R. Nehmelman (2018) *Algoritmes en Grondrechten*, Den Haag: Boom Juridisch.
- Vrijbit (2019) *Rechtszaak tegen inzet gezichtsherkenningstechnologie via de Paspoortwet, Burgerrechtenvereniging Vrijbit*, 24 december 2019. Beschikbaar op: <https://www.vrijbit.nl/agenda/event/755-weer-rechtszaak-tegen-de-biometrische-gechipte-idkaart.html>
- WRR (1996) *Over consumenten en digitale dienstverlening; een toekomstverkenning*, WRR Werkdocumenten nr. 96, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- WRR (2002) *De toekomst van de nationale rechtsstaat*, WRR Rapporten aan de Regering nr. 63, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- WRR (2012) *Vertrouwen in burgers*, WRR Rapporten aan de Regering nr. 88, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- WRR (2015) *De publieke kern van het internet. Naar een buitenlands internetbeleid*, WRR Rapporten aan de Regering nr. 94, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Bijlage Lijst Met Geïnterviewden

Maatschappelijke organisaties

- Amnesty International
- Bits Of Freedom
- Black Queer & Trans Resistance Netherlands
- Bureau Clara Wichmann
- Comité 21 Maart
- Controle Alt Delete
- De Bovengrondse
- Defence for Children
- FNV
- Hivos
- Landelijke Cliëntenraad
- Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten
- Open State Foundation
- Platform Bescherming Burgerrechten
- Privacy First
- RADAR
- The Privacy Collective
- Vluchtelingenwerk Nederland
- Woonbond

Noot De namen van de geïnterviewden van deze organisaties worden om privacyredenen niet gepubliceerd, maar zijn bekend bij de WRR.

Wetenschappers en academici

– Corinne Cath	C.	Oxford Institute/Alan Turing Institute
– Sennay Ghebreab	S.	UvA/ Civic AI Lab (cail)
– Seda Gurses	F.S.	TU Delft
– Joris van Hoboken	J.V.J.	UvA/ Vrije Universiteit Brussel
– Fieke Jansen	F.	Cardiff university
– Becky Kadansky	R.	UvA/ Dataactive
– Merel Noorman	M.E.	Tilburg University
– Bart van der Sloot	B.	Tilburg University
– Lonneke van der Velden	L.C.	UvA/ Dataactive

Kunstenaars

- Viola van Alphen
- Ine Gevers
- Jelle van der Ster
- Dries Verhoeven

AI van replek gediend?

Een verkenning van tegenmacht
vanuit maatschappelijke organisaties

---

9 789083 201245 >